

הרב יעקב ישראל סטל

ירושלים

עניני תפילה מ'ספר המשכיל' לר' שלמה שמחה ממרויש

תלמידים של מהר"ם מרוטנבורג ורבינו פרץ

מבוא

ר' שלמה שמחה ממרויש, מצאצאי רש"י, נולד בשנת ד'תתקצ"ה (1235) לערך, ולמד תורה אצל שני גדולי אותו הדור, מהר"ם מרוטנבורג ורבינו פרץ מקורביל. בשנת ה'נ"ד (1294) הוא כתב חיבור רחב היקף – שרף מקצתו הגיע לידינו – בשם 'ספר המשכיל', שהוקדש לענייני אמונות ודעות, כמו: צדיק ורע לו, גזירה ובחירה, אורך הגלות וזמן הקץ, הכריאה יש מאין, שאלת מה לפנינו מכריאת העולם ומה לאחר, טעמי המצוות ועוד מתחומים אלו. אמנם תוך כדי עיסוקו בסוגיות אלו הוא גלש לענייני הלכה, לשון, מדעי הטבע וחוקיהם וענייני מוסר ומידות.

המחבר היה בעל רעיונות מקוריים ועצמאיים, ופעמים חדשנותו נועזת ביותר, והיא אף ניכרת בענייני ההלכה ששור בספרו. אם כי יתכן שהרבה מחידושו וחומרותיו ההלכתיים לא נאמרו אלא כהנהגה חסידית, כדרכם של חסידי אשכנז, שאת תורתם המחשבתית והחסידית-מוסרית הוא הכיר בתיווך שני רבותיו הנזכרים.

'ספר המשכיל' מצוי בכת"י יחיד, מוסקבה-גינצבורג 508 (מספרו במכון לתצלומי כת"י: F16881). כתב היד מחזיק 100 דפים בלבד, שהם חלק קטן מהקיפו המקורי. במאמר זה ליקטתי מתוכו שלושה קטעים העוסקים בענייני תפילה, הלכותיה והנהגותיה, בתוספת הערות לכירור מקורותיו. הוצרתי להאריך בהערותי משום חידושי המחבר, ותקוותי שהקורא לא יקוץ בהן.

* בתולדות המחבר ותורתו המחשבתית הפרשנית וההלכתית, עסק לראשונה י"מ תא-שמע, במאמרו "ספר המשכיל": חיבור יהודי-צרפתי בלתי ידוע מסוף המאה ה"ג", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ב (תשמ"ג), עמ' 438-416 [=הנ"ל, כנסת מחקרים, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 133-156]. לאחר כעשור הרחיב ג' פרוידנטל את העיון בהגותו המחשבתית-פילוסופית-קוסמולוגית, ראה מאמריו: "האור ברוך הוא וברוך שמו": לדמותה של קוסמולוגיה מדרשית-מדעית בהשראה סטואית מן המאה ה"ג", דעת, 32-33 (תשנ"ד), עמ' 187-234; "ספר המשכיל: מבחר קטעים בענייני קוסמולוגיה", דעת, 34 (תשנ"ה), עמ' 87-129. משני מחקרים חשובים אלו שאבתי את הפרטים לצורך המבוא הקצר הניתן בזה, והחפץ להרחיב יעין שם. על הכרותם של מהר"ם מרוטנבורג ורבינו פרץ לתורתם של חסידי אשכנז, ראה: א' קנרפוגל, סוד מאגיה ופרישות במשנתם של בעלי התוספות, ירושלים תשע"א, עמ' 172-183.

[א] אמר המשכיל: מי הוא זה ואיזה הוא אשר מלאו לבו לעשות כן¹, ולאמר כי תלמוד תורה דוחה התפלה?² הלא ידעת אם לא שמעת³, כי כל עקרה של תורה אינה אלא כדי ללמוד מצות עבודת הקב"ה, ולא המדרש הוא העיקר אלא המעשה⁴, כמה שנאמר (יהושע א ח): "לא ימוש ספר התורה הזה מפין והגית בו יומם ולילה", וכל כך למה? "למען תשמור לעשות ככל הכתוב בו" (שם)⁵. נמצא, שתלמוד תורה אינו אלא לצורך קיום המצות. וכי

1 ע"פ אסתר ז.ה.

2 בכל הענין שלפנינו מתפלמס המחבר באריכות עם הדעה הסוברת של תלמוד תורה חשוב מתפילה, ומותר לבטל תפילה מפני תורה. מרהיט דבריו נראה, שהיתה גישה זו נקוטה בידי אי אלו בני תורה שבימיו, אך לא מצאתי תיעוד רב לגישה זו (פרט לכך, שהלומדים הקלו להתפלל ביחידות, ראה להלן, הערות 70-71), והמעט שהעלתי מגיע מחוגי חסידי אשכנז. ר' יצחק בר' אליעזר מוורמייזא (אשכנז, ה'ס-קכ), שהיה מצוי בחיבוריהם של חסידי אשכנז, מביא בשם ה'רוקח' דבר שלא שרר בכתביו שהגיעו לידינו: "וכן כתב הר"ר אלעזר מוורמייזא, וזה לשונו: אפילו תלמיד חכם שדרכו ללמוד, אבל בשעת התפלה ובשעה שהקהל אומרים 'ברכו' אין יכול ללמוד, כי זמן תורה לחוד וזמן תפלה לחוד. ואם ביטל תלמיד חכם תפילה בשביל למוד, אפילו לומד כל היום כולו ולומד לאחרים, מעלה עליו הכתוב כאילו לא למד כל אותו יום כולו". ראה: ספר הגן, ליום שני, פיורדא תקא, דף ד ע"א. עדות חשובה הביא ר' יצחק בר' שמואל דמן עכו (ע' גולדרייך [מהדיר], מאירת עינים לר' יצחק דמן עכו: מהדורה מדעית, ע"ד, ירושלים תשמא, עמ' נח; רח"א ערלנגר [מהדיר], מאירת עינים, פרשת וישלח, ירושלים תשנ"ג, עמ' עח): "ומורי הרב ר' אושעיא מפדאוא נר"ו סיפר לי, בשם רבי יהודה החסיד אשכנזי ז"ל – שהיה בימי הר"מ במז"ל ושמעו הולך בכל העולם בחסידות ובצפיית העתידות – כי היה לו תלמיד הגון, שנפשו חשקה בתורה, חשק נפלא, עד שלא היה ישן במיטה; ואם היה אוכל, למען יחיה ללמוד, היה הספר פתוח לפניו ועיניו בו; ולא היה מתפלל מרוב אהבתו את התורה. והיה החסיד רבו מזהירו תמיד ואומר לו: עשה כל מה שתרצה באכילה ושינה, כי זכות התורה תשמרך ותחיך, אמנם בתפילה לא תפשע בה, כי היא תתבע עלבונה לפני המקום ויענשו שונאי ישראל, ועל-כל-פנים תהיה זהיר בתפילה, יומם ולילה, כל תפילה בעונתה. לא השגיח התלמיד על דבריו. אמרו: שלא עברו ימים מעטים שהלך לשוק לקנות דבר, וכאשר שב – מצא פרש שוכב עם בתו הבתולה, הצנועה החמודה לו, על שולחן הספרים של בית המדרש. ונתאבל על זה ימים רבים. אחר שראה ההשגחה הפרטית בביטול התפילה, חזר להתפלל כדת וכהלכה".

השווה גם ספר חסידים, מ"ו, סי' תכז, עמ' 126, בהגהה: "שמעתי בשם רבי יהודה חסיד זצ"ל, שהיה רב גדול אחד ומובהק לרבים, והיה גוער בבית הכנסת כשהיו מאריכין בברכות, שהיה בדעתו למהר ללימודו, ונענש על ככה באותו עולם". ביקורת מרומזת על הדוחים תפילה מפני לימוד תורה ניתן לראות בדברי ר' אלעזר מוורמייזא, סודי רז"י, א, אות ע, מהדורת ר"א אייזנבך (בתוך: ספרי הר"א מגרמייזא, א, ירושלים תשס"ד), עמ' פז: "כי השבחות שאדם משבח מן הלב חביבין לפני הקב"ה כלימוד תורה..." (למקור הראשון הפנני ר' יואל בינדר, ולשני – ר' לוי יצחק חריטן, ותודתי נתונה להם). בנוגע לביקורתו של ר' יהודה החסיד על חלק מהלומדים שזלזלו במצוות אחרות, ראה: י"מ תא-שמע, 'מצוות תלמוד תורה כבעיה חברתית-דתית ב'ספר חסידים'', בר-אילן, יד-טו (תשל"ז), עמ' 98-113. הגישה המזלזלת כלפי התפילה היתה מצויה גם בקרב פילוסופי ספרד, ואין זה מענייננו. ראה, לדוגמא: ר' יוסף כספי, חצוצרות כסף, משלי ג טו, בתוך: י' לאסט (מהדיר), עשרה כלי כסף, א, פרעסבורג תרס"ג, עמ' 16-17.

3 ע"פ ישעיה מ כח.

4 משנה, אבות, א יז.

5 השווה: ויק"ר, לה ז.

תעלה על דעתך, שאם ילמוד אדם כל היום כולו ולא יקיים מה שכתוב בה - שינחל גן עדן? אדרבה, הקב"ה מדקדק עמו יותר ממי שלא למד כלל⁶, שהרי אם לא למד - שגגה היא אצלו, אבל אם למד - מזיד הוא⁷. ואפילו שגגתו עולה זדון⁸, שהרי היא כמנחת זכרון מזכרת עון⁹, ועליו נאמר (תהלים נ טז): "מה לך לספר חוקי", שלא נאמר הפסוק הזה¹⁰ אלא על הלומד ואינו מקיים¹¹. ואעפ"י שאמרו רבותינו (פסחים נ ע"ב): לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצות ואפילו שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה, הני מלי אדם שלומד תורה על מנת לעשותה כקדרום להרויח בה פרנסתו, זהו שלא לשמה; אבל מכל מקום, אינו עובר עליה¹². וזו¹³ היא מעלה גדולה¹⁴, אעפ"י שאין עיקר כונתו ללמוד וללמד,

6 ראה דב"ר, ז ד: "כל מי שלמד דברי תורה ואינו מקיים, עונשו חמור ממי שלא למד כל עיקר".
7 השווה בבא מציעא לג ע"ב: "הגד לעמי פשעם" (ישעיה נח א) - אלו תלמידי חכמים, ששגגות נעשות להם כזדונות; ו'לבית יעקב חטאתם' (שם) - אלו עמי הארץ, שזדונות נעשות להם כשגגות". והשווה גם שבת קטז ע"א: "שהללו מכירים וכופרים, והללו - אין מכירים וכופרים". וכל הענין בספר חסידים, מ"מ, סי' יז: "כל אדם שעוסק בתורה ויודע בה המצות ואין מקיימן, אוי לו ולמזלו, שהוא טורח בעולם כדי לקנות גיהנם; וגדול דינו מאשר לא למד ולא ידע להזהר, כי הוא מבין ומתכוון למרוד". וראה: תא-שמע, 'מצוות תלמוד תורה' (לעיל, הערה 2), עמ' 102-103. ועי' גם יומא עב ע"ב: "אמר להו רבא לרבנן: במטותא מיניכו, לא תירתון תרתי גיהנם". ופירש רש"י: "להיות יגיעים ועמלים בתורה בעולם הזה ולא תקיימוה, ותירשו גיהנם במוותכם, ובחייכם לא נהניתם בעולמכם".

8 משנה, אבות, ד יג: "הוי זהיר בתלמוד, ששגגת תלמוד עולה זדון". ופירש רש"י (בבא מציעא לג ע"ב): "אם שגית בהוראה, בשגגת תלמודך, שלא ידעת טעם המשנה ונתת בה טעם אחר, ומתוך כך דמית לה דין או הוראה שבא לידך ולמדת הימנה שלא כדת... ענוש אתה עליה כמזיד, שזדון הוא בידך, שלא שאלת טעם מרבך".

9 ע"פ במדבר ה טו.

10 בכתה"י יש כאן שתי תיבות שכנראה ט"ס ומחקן הסופר.

11 כן פשוטו של מקרא: 'ולרשע אמר א'להים: מה לך לספר חוקי...'. וראה גם: אבות דר"נ, נו"ב, פרק לב, מהדורת ש"ז שכטר, ניו-יורק תשה, דף לה ע"א; סנהדרין קו ע"ב.

12 ישנם שני סוגי לימוד 'שלא לשמה': הראשון, ללמוד על-מנת להקרות 'רבי', להתכבד ו'להרויח בה פרנסתו'; סוג זה מותר, ועליו נסוב המאמר 'לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצות אע"פ שלא לשמה'. והסוג השני, האסור, ללמוד על-מנת שלא לקיים, היינו, ללמוד מתוך ידיעה שלא יקיים את לימודו, ולימוד כזה הופך ל'סם המוות', כבהמשך הענין.

כל דברי המחבר הם כדעת התוספות, סוטה כב ע"ב, ד"ה 'לעולם' (המוסגר ממני לתוספת ביאור): "לעולם יעסוק אדם בתורה ובמצות אע"פ שלא לשמה... כגון, מיראת היסורין ומאהבת קיבול פרס, שאינו מתכוין להשלים רצון יוצרו שציוהו על כך, אלא להנאתו... אבל ההיא 'שלא לשמה' דתענית [שנעשית לו תורתו ל'סם המוות] ומסכת ברכות [ש'כל העושה שלא לשמה נוח לו שלא נברא'], אינו עוסק בתורה כדי לקיים, לא מאהבה ולא מיראה, אלא להוסיף על חטאתו פשע, שעתה שגגות נעשו לו זדונות, שאע"פ שידע שעובר, לא מנע מכל תאות לבו...". וכך בתוספות הרא"ש, ברכות יז ע"א, ד"ה 'כל העוסק'.

13 = לימוד 'שלא לשמה', שלומד 'על-מנת לעשותה כקדרום להרויח בה פרנסתו'.

14 כי בכך יגיע ללימוד לשמה, כדאיתא בפסחים דלעיל. ושם גם אמרו, שהעוסק שלא לשמה יתקיים בו המקרא (תהלים נז יא): 'כי גדול עד שמים חסדך', משמע 'מעליותא היא' (תוספות הרא"ש, ברכות יז ע"א, ד"ה 'כל העוסק').

לשמור ולעשות ולקיים, שזו היא תורה לשמה¹⁵. אבל הלומד ואינו מקיים, סם המות הוא בפיו, שנאמר (דברים לא יט): "ולמדה את בני ישראל, שימה בפייהם", אל תקרי 'שימה' אלא 'סמא'¹⁶. אם יקיימנה - סם חיים היא, שנאמר (משלי ד כב): "כי חיים הם למוצאייהם ולכל בשרו מרפא"; ואם לא יקיימנה - סם המות היא בידו¹⁷, שנאמר (ויקרא כו יד, לג): "ואם לא תשמעו לי וכו'¹⁸, והריקותי אחריכם חרב" וכו'¹⁹. ובתוכחות אחרונות²⁰ מפורש בפירוש, [ש]נענש מיתה על חסרון שמירת התורה וקיום המצות, כמה שנאמר (דברים כח טו): "והיה אם לא תשמע בקול יי' אלהיך, לשמור לעשות" וכו'²¹, לא 'ללמוד', כי אין תלמוד מועיל אלא כדי להביא האדם לידי מעשה. וזהו שאמרו רבותינו (ספרי, דברים, פיסקא מא): גדול תלמוד שהוא מביא לידי מעשה.

ואם כן, מעשה המצות עיקר. ומצינו כי עיקר המצות היא העבודה, והעבודה העקריה היא התפלה, שהרי בפירוש מצינו: "ושננתם לבניך ודברתם בם" וגו' (דברים ו ז); ונאמר (שם יא יט): "ולמדתם אותם את בניכם, לדבר בם". כלומר, כל עיקר התלמוד²² אינו אלא במצות התלויות בדבור, ואיזו היא מצוה ועבודה התלויה בדבור? היא התפלה²³. וכן משמע

15 כשיטת תוספות, פסחים נ ע"ב, ד"ה 'זכאן', ש"לומד על-מנת לעשות", זהו לימוד לשמה. וכך בספר חסידים, מ"מ, סי' יז: "...לומד על מנת ללמד לשמור ולעשות, וזו היא תורה לשמה". ושם, סי' תתקמד: "אם חשב אדם ללמוד לשמה, כיצד יחשוב בלבו כשילמוד? כל מה שאלמוד אקיים... ואם יקיים, הרי הוא לשמה". ואין זה כדעת הפירוש המיוחס לרש"י, תענית ז ע"א, שלימוד לשמה הוא "משום כאשר צוני ה' אלהי, ולא כדי להקרות רבי". לשיטה אחרת, ראה: פירוש הרא"ש, נדרים סב ע"א, ד"ה 'ודבר'.
16 בכתה"י מנוקד: 'סמא', וצ"ל: 'סמא'. ואיני יודע מקור לדרשה זו. בעירובין נד ע"ב, נדרש המקרא ב'אל תקרי' אחר ולענין שונה: "אין תורה נקנית אלא בסימנין, שנאמר: 'שימה בפייהם', אל תקרי 'שימה' אלא 'סימנה'". וענין הלומד שלא לשמה (שהוא, לביאור רבינו [ע"י לעיל, הערה 12], הלומד על-מנת שלא לקיים) שתורתו נהפכת לו לסם המוות, נדרש ממקראות אחרים. ע"י להלן, הערה 19.

17 התיבה מוטושטשת בכתה"י.

18 המשך המקרא: "ולא תעשו את כל המצוות האלה". והוא העיקר לענייננו.

19 כלשון המחבר לא מצאתי. בתענית ז ע"א נדרש הענין מפסוקים אחרים: "תניא, היה רבי בנאה אומר: כל העוסק בתורה לשמה - תורתו נעשית לו סם חיים, שנאמר (משלי ג יח): 'עין חיים היא למחזיקים בה', ואומר (שם, פסוק ח): 'רפאות תהי לשרך', ואומר (שם ח לה): 'כי מוצאי מצא חיים'. וכל העוסק בתורה שלא לשמה - נעשית לו סם המות, שנאמר (דברים לב ב): 'יערוף כמטר לקחי', ואין 'עריפה' אלא הריגה". וראה גם יומא עב ע"ב: "מאי דכתיב (דברים ד מד): 'וזאת התורה אשר שם משה' זכה - נעשית לו סם חיים, לא זכה - נעשית לו סם מיתה". והשווה קידושין ל ע"ב: "תנו רבנן: 'ושמתם' (דברים יא יח) - סם תם, נמשלה תורה כסם חיים".

20 בכתה"י: "ובתוכחות אחרות". והוגה בגליון, באותו קולמוס: "ובתוכחות אחרונות". וכוונתו לפרשת התוכחות שבמשנה תורה.

21 המשך המקרא: "...את כל מצוותיו וחוקותיו אשר אנכי מצוך היום, ובאו עליך כל הקלות האלה והשיגוך".

22 שבמקראות דלעיל נאמר 'ושננתם' ו'למדתם', שהוא לימוד.

23 דברי המחבר תמוהים לכאורה, שכן גם לימוד התורה עיקרו בדיבור. וראה גם: עירובין נג סע"ב - נד ע"א. ושם סובר מחברנו, שמקיימים מצוות תלמוד תורה אף במחשבה ובהרהור. וצ"ע.

הלשון "ולמדתם אותם את בניכם", שידעו לרצות אביהם שבשמים בעבודת הלב והפה, שהיא התפלה²⁴, כמה שנאמר (שם, פסוק יג): "ולעבדו בכל לבבכם", ואיזו היא עבודה התלויה בלב? הוי אומר זו התפלה²⁵.

ועוד: בפירוש מצינו שאין לו להקב"ה בעולמו הנאה בשום עבודה אלא בתפלה, כמו שמצינו בפרשת 'ראה אתה אומר', שפירשתי בשער הראשון²⁶, שאמר הקב"ה למשה: "אני אעביר כל טובי על פניך" (שמות לג יט). ופליאה היא לומר, ואיך יתכן שיעביר הקב"ה כל טובו על פני משה? וכל חלל העולם לא יכולהו! ²⁷ אלא כך אמר הקב"ה: אתה אמרת 'הודיעני נא את דרכיך' (שם, פסוק יג), 'הראני נא את כבודך' (שם, פסוק יח). והנה, 'אני אעביר כל טובי על פניך', ר"ל, 'כל טובי' שיש לי במעשה ידי כולם, וכל הנאה שיש לי בעולמי. ומה היא? אני אעביר לפניך דמות מלאך עטוף כשליח צבור ותפלין בראשו²⁸, ויקרא לפניך שלש עשרה מדות²⁹, שהיא הדרך הישרה והטובה שיש לי בעולמי, שמיחדים את שמי ומודים כי אני יצרתים. ועל זה נאמר (דברים י יב): "ועתה ישראל, מה יי' אלהיך שואל מעמך כי אם

24 לפשוטו של מקרא, 'ודברת בס' ו'לדבר בס' הוא בעניינה של תורה, היינו, האב צריך ללמד את בניו תורה. וכך מוסכם על חז"ל (ראה, לדוגמא: תנחומא, שלח, יד; מדרש תהלים, לט ד), וכלל אין מדובר כאן על תפילה. אדרבא, מכרייתא שהובאה ביומא יט ע"ב משמע ההפך מחידושו של המחבר: 'תנו רבנן: 'ודברת בס' - 'בס' ולא בתפילה'. ועי' שם בפירוש רש"י.

25 תענית ב ע"א.

26 דף 10 א-ב.

27 השווה דה"ב ב ה: "ומי יצטרך כוח לבנות לו בית, כי השמים ושמי השמים לא יכללוהו".

28 ראה ראש השנה יז ע"ב: "ויעבור השם על פניו ויקרא" (שמות לד ו) ... מלמד שנתעטף הקב"ה כשליח צבור, והראה לו למשה סדר תפילה. אמר לו: כל זמן שישאל חוטאין - יעשו לפני כסדר הזה, ואני מוחל להם". וכך בתנ"כ, וירא, ט; סדר אליהו זוטא, סוף פירקא כג, מהדורת מ' איש-שולם (בתוך: נספחים לסדר אליהו זוטא, וינה תרסד), עמ' 41. בכל מקורות אלו איתא רק, שכביכול הקב"ה נתעטף בטלית, וליטא 'ותפלין בראשו'. וכנראה צירף המחבר את הנדרש על 'וראית את אחורי' (שמות לג כג), ש'הראה הקב"ה למשה קשר של תפילין' (ברכות ז ע"א; מנחות לה ע"ב). משה רבינו ביקש: 'הראני נא את כבודך', והקב"ה נענה לו והבטיחו: 'אני אעביר כל טובי על פניך, וקראתי בשם לפניך... וְנִאֲתָת אֶת אַחֲרִי, וּפָנִי לֹא יֵאָדָו' (שמות לג יט, כג). ומכיוון שהבטחת 'וקראתי בשם ה' לפניך' נתקיימה במעמד 'ויעבור ה' על פניו ויקרא' שלש עשרה מדות (שם לד ו-ז), כשהוא כביכול מעוטף בטלית כש"צ, ובאותו מעמד נתקיימה גם הבטחת 'וְנִאֲתָת אֶת אַחֲרִי', שהראה לו קשר של תפילין, נמצא, שכביכול נראה הקב"ה למשה כשהוא מעוטף בטלית ומעוטף בתפילין. וראה פירוש הרוקח על התורה, ב, פרשת כי תשא, מהדורת י' קלוגמן, בני-ברק תשמ"ס ע"ע קעט: "וראית את אחורי", בגימטריא 'ואלו קשרי תפילין'; הראהו כשליח ציבור מעוטף ובתפילין". וכך בפירוש רבינו אפרים ב"ר שמשון, א, פרשת כי תשא (מחכמי אשכנז), מהדורת י' קלוגמן, בני-ברק תשנ"ג, עמ' שיד.

ורבירי המחבר שהראהו 'דמות מלאך עטוף כשליח צבור'... אינו במקורות שנשמנו לעיל, אלא כן ביארו הגאונים כדי להרחיק ביטויי הגשמה מהקב"ה. ראה ב"מ לוין, אוצר הגאונים, ה, חלק הפירושים לראש השנה שם, עמ' 82 (מפירושי רבינו חננאל ע"פ רב האי גאון): "מלמד שנתעטף הקב"ה כשליח צבור וכו', כך פירושו: כי צוה הקב"ה למלאך להתעטף כשליח צבור, במראית העין... נברא מדיבורו של הקב"ה מלאך מעוטף כשליח צבור, כדי ללמדו במראית העין סדרי סליחה".

29 עי' שמות לד ו-ז.

ליראה", והיראה היא הייחוד, והייחוד הוא בתפלה. אלמא, העבודה העיקרית היא התפלה, והתלמוד טפלה לה.

וכן מצינו בדוד: "ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה, וישמע קולי" (תהלים נה יח), וכן מצינו בדניאל: "וזמנין תלתא ביומא הוא בריך על ברכוהי ומצלי ומודה קדם אלהה" (דניאל ו יא)³⁰. נמצא, שדוד ודניאל לא היו מבטלין עונת התפלה בשביל תלמוד תורה³¹. ועוד: מצינו בפירוש, שהתפלה עיקר, שלא נענו האבות והנביאים וחסידיו עולם כי אם בתפלה³².

30 הפסוק הובא בכתוב השונה מעט מהמקור.

31 ראה: ברכות לא ע"א, שמקראות אלו מדברים בשלש התפילות שבכל יום, שדוד ודניאל הקפידו עליהן.

32 ראה פסיקתא דר"כ, ח ב, מהדורת ד' מנדלבוים, ניו-יורק תשמו, עמ' 139-141, הדורש את 'נָאֵל מַצְנִים יִקְחָהוּ' (איוב ה ה) על אברהם, משה ואהרן, דבורה וברק, ישעיהו וחזקיהו, מרדכי ואסתר ויהושע וכלב, שכולם ניצלו משונאיהם 'לא בזיין ולא במגן, אלא בתפילה ובתחנונים'. אך עדיין אין הענין זהה לדברי המחבר, ויש להזדקק למקורות נוספים:

האבות, הם כנראה שלושת האבות, אברהם יצחק ויעקב. על אברהם נאמר (בראשית כ ז): "הָשָׁב אֶשֶׁת הָאִישׁ, כִּי נָבִיא הוּא, וַיִּתְּפֶלֶל בְּעֶדְךָ יְיָהּ". ובהמשך (שם, פסוק יז): "וַיִּתְּפֶלֶל אֲבֹרָהָם אֶל הָאֱלֹהִים, וַיִּקְרָא אֱלֹהִים אֶת אַבְימֶלֶךְ...". וגם יצחק נענה בתפילה, כמו שנאמר (בראשית כה כא): "וַיַּעֲתֵר יִצְחָק לֵאמֹר לַיהוָה אֱלֹהֵי אֲבוֹתָנוּ, כִּי עָקָה הָיָא, וַיַּעֲתֵר לוֹ יי, וַתֵּרַח רַבְּקָה אֶשְׁתּוֹ. וַעֲי' בְר"ר, סג ה, ש'זיעתר' הוא 'ששפך תפילות בעושר'. ויעקב התפלל ונושע בשעה שברח מבית אביו אל לבן (עי' בראשית כח כ-כב) ובשעה שעמד לפגוש את עשו אחיו וארבע מאות אנשיו (עי' שם לב י-יג; בְר"ר, עה יג). בנוגע לנביאים, הנה, משה, 'אבי הנביאים' (ספרי, במדבר, פיסקא קלד), נענה בתפילה, ראה: שמות ח ח, כה-כו; שם ט לג; שם י יח; במדבר יא ב; שם כא ז; דברים ט יח-כ, כו, ועוד. וכך גם שמואל הנביא (ראה: שם"א א ז, ח ו, יב יט, יב כג). גם אליהו הנביא התפלל ונושע, במעמד הר הכרמל (עי' מל"א, יח לו-לז) ולאחר מכן בהורדת המטר (עי' שם, פסוק מב, ובמפרשים). ותלמידו, אלישע, התפלל והחיה את בן השונמית (עי' מל"ב ד לג) והכה את חיל ארם שצר על דותן (עי' שם ו יח). וראה מגילה כז ע"א: "וְזֹאת כָּל בֵּית גְּדוֹל שֶׁרָף בָּאֵשׁ (מל"ב כה ט)... מִקּוֹם שֶׁמִּגְדָּלִין בּוֹ תְּפִלָּה... דְּכָתִיב (שם ח ד): 'סִפְרָה נָא לִי אֶת כָּל הַגְּדוֹלוֹת אֲשֶׁר עָשָׂה אֱלֹשִׁעַ, וְאִלְשֶׁע דַּעֲבָד - בְּרַחֲמֵי הוּא דַּעֲבָד' (אך ראה: הרב ד" ווייס, מגדים חדשים למסכת ברכות, י ע"ב, ירושלים תשסח, עמ' קלח-קמ; מאמרי 'השם המפורש שנרשם על משענת אלישע', מוריה, שנה שלושים ואחת, גליון ז-ח [שסז-שסח], אלול תשעא, עמ' קס-קסא). וראה בבא מציעא פז ע"א: "אתא אלישע, בעא רחמי ואתפח". ועי' ספר חסידים, מ"ו, ס' תתתריו, עמ' 434. כיוצא בכך, נביאים נוספים פעלו באמצעות תפילתם, ראה: מל"א יג ו (עדו הנביא; עי' רש"י, שם, פסוק א); יונה ב ב ואילך (יונה הנביא); דניאל ט ג-ד, כא ואילך (דניאל). והשווה את ציויו של הקב"ה לירמיהו הנביא: "וְאֵתָה אֶל תְּתַפְּלָל בְּעַד הָעַם הַזֶּה, נָאֵל תִּשָּׂא בְּעֶקֶם נֶפֶשׁ וְתַפְּלָה, נָאֵל תַּפְּגַע בִּי" (ירמיה ז טז; והשווה: שם יא יד, יד יא). משמע, שמתפקדי הנביא להושיע את העם מצרתו בכח תפילתו. וראה גם בְר"ר, נב ה [=שם, עד ז]: "וְתַפִּילַת צְדִיקִים יִשְׁמַע' (משלי טו כט), אלו נביאי ישראל".

ובענין חסידי עולם שלא נענו כי אם בתפילה, נראה שכוונתו לתנאים ואמוראים. ראה: משנה, ברכות, ה ה: "אמרו עליו, על רבי חנינא בן דוסא, כשהיה מתפלל על החולים, ואומר זה חי וזה מת". ועי' ברכות לד ט"ב. וראה תענית ח ע"א: "...מאי תקנתיה? ילך אצל חסיד שבדור, וירבה עליו בתפילה". וכזאת מצאנו להרבה תנאים ואמוראים ש'בעא רחמי' (בקשו רחמים, התפללו) והושיעו, ראה: ברכות י

ואם תאמר, גרמה להם³³. כבר פירשתי, כי עיקר תלמוד תורה אינו כי אם ללמוד סדר עבודת הש"י והיראה והייחוד, והכל נעשה ע"י התפלה.

ועוד ראייה גדולה מצינו כי התפלה היא העיקר, שנאמר (במדבר כח ב): "צו את בני ישראל ואמרת אליהם, את קרבני לחמי לאשי, ריח ניחחי, תשמרו להקריב לי במועדו". את קרבני³⁴ - אלו נדרים ונדבות, הנדרים לכבודו של הקב"ה; 'לחמי' - אלו חטאות ואשמות, הנאכלין לבני הקב"ה, ר"ל, לבני ביתו ומשרתיו, שהם הכהנים; 'לאשי' - אלו עולות, הנתנין כליל לאישים; 'ריח ניחחי' - היא הרצאת דברים המכפרת, שהיא התפלה³⁵, כמו שפירשתי בפסוק "אני אעביר כל טובי על פניך", כל דבר שהוא טוב³⁶; 'ריח ניחחי תשמרו להקריב לי במועדו', ר"ל, כיצד יהיו כל אלה 'ריח ניחחי'? כשתשמרו לעשות כל אחד מאלה 'במועדו', כלומר, בשעה הקבועה לו, אפילו בשעת תלמוד תורה. דבר אחר: 'במועדו', אפילו בשעה שיש בעשיית מלאכת הש"י חיוב מיתה ומלקות, כגון הקרבנות הנעשות בשבתות ובימים טובים³⁷, 'במועדו' תעשה כל אחד ואחד מהם³⁸, שהם עיקר כבודי, ונאמר בהם (ויקרא א ד): "ונרצה לו לכפר עליו"³⁹.

ע"א (ר' מאיר); תענית כג סע"א (אבא חלקיה נכד חוני המעגל); שם כג ע"ב (ר' יונה אבוח דרבי מני); שם כד סע"א (אילפא); שם כד ע"ב (רבא); מגילה ז ע"ב (רבה); מועד קטן כה ע"ב (רבי חנין); חגיגה ג ע"א (ר' יוחנן בן גודגדא או ר' יוחנן); כתובות סב ע"ב (ר' יהודה הנשיא ור' חנניה בן חכנאי); קידושין כט ע"ב (רב יעקב בריה דרב אחא); בבא מציעא פו ע"א (רבה בר נחמני); בבא בתרא ט ע"ב (רב ששת), ועוד ועוד.

ואולם מצינו, שהן הנביאים והן 'חסידיו' עולם' הושיעו גם באופן על-טבעי ושללא באמצעות תפילות. לדוגמא, כל עשרת המכות שהוכו המצריים, לא התפלל משה עליהן אלא הקב"ה ציווהו שיכה במטהו וכדומה. גם אלישע ביטל את ה'מות בסיר' בהטלת קמח (עי' מל"ב ד מ-מא) והציף את הברזל בהטלת פיסת עץ (עי' שם ו ו), ולא נזכר שהתפלל על צרתו ונושע. והרבה מהנפלאות העל-טבעיים שב'פרקא דחסיד' (תענית כג ע"א - כה ע"א) לא נעשו בכח התפילה, לפום ריהטא. וצ"ע.

33 איני יודע כוונתו.

34 כל הדרשה דלהלן היא, כנראה, חידושו של המחבר. בדברי חז"ל לא מצאנו שהמקרא נדרש על קרבנות שונים אלא על קרבן התמיד בלבד, בו מדבר המקרא לפשוטו. ראה, לדוגמא, ספרי זוטא, כח ב: "את קרבני" - זה הדם; 'לחמי' - אלו התמידין; 'לאשי' - אלו החלבים; 'ריח ניחחי' - אלו הנסכים, שהן השמן והיין". וראה גם מגילת תענית, פרק הסכוליון: "'קרבני' - זה הדם; 'לחמי' - אלו חלבים; 'לאשי' - זה הקטרת; 'ריח' - זו הלבונה; 'ניחחי' - אלו הנסכים".

35 השווה קה"ר, ט [ז] א: "בשעה שישראל נפטרין מבתי כנסיות ומבתי מדרשות, בת קול יוצאת ואומרת 'לך אכול בשמחה לחמך' (קהלת ט ז), כבר נשמעה תפלתכם לפני כריח ניחוח"; פרקי דר"א, מהדורת מ' היגר, כח: "ישראל, שהם נמולים, תפלתם נכנסת לפני הקב"ה כריח ניחוח".

36 עי' לעיל, ליד הערה 26.

37 השוחט בשבת עונשו מיתה (סקילה), וביום טוב - עובר בלאו ולוקה. לפיכך כתב המחבר 'חיוב מיתה ומלקות... בשבתות ובימים טובים'.

38 עי' פסחים עז ע"א: "'במועדו' - ואפילו בשבת".

39 כלומר: לא רק שאינו חוטא כשמקריב בשבת ובימים טובים אלא שהקרבן עולה לרצון לפני הקב"ה.

ועוד מצינו, שהתפלה היא במקום הקרבנות, כמה שנאמר (הושע יד ג): "ונשלמה פרים שפתינו"⁴⁰. ומצינו, שאין עבודה בלא קטורת⁴¹, ואמרו רבותינו (כריתות ו ע"א): אם חיסר אחד מכל סממניה, חייב מיתה. ועוד דרשו רז"ל: "ונרצה לו לכפר עליו" (ויקרא א ד), בהרצאת דברים. אתה אומר הרצאת דברים או אינו אלא הרצאת קרבן, כשהוא אומר (שם ה ה): "והתודה אשר חטא עליה", הרי אומר: הרצאת דברים מכפר, ואין הרצאת קרבן מכפר⁴². והרצאת דברים היא הודוי, והודוי הוא התפלה. ומכל מקום, נאמר שם (במדבר כח ב): "במועדו", כל אחד ואחד בזמנו⁴³, ואפילו בשעת תלמוד תורה, מקל וחומר: ומה שבת שיש בו חיוב סקילה⁴⁴, משום שנאמר (במדבר כח י): "עולת שבת בשבתו", עבודתו דוחה שבת⁴⁵; תלמוד תורה, שיש שכר בעשייתו ואין מיתה בכטולו, אינו דין שנקיים בו 'במועדו'? [ועוד, כן] תלמוד תורה אין לו זמן קבוע, שנאמר (יהושע א ח): "והגית בו יומם ולילה"⁴⁷, וידענו כי יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ⁴⁸, אם כן צריך להתנהג פעם בזה ופעם בזה, לכן אסור לאדם לעשות שום דבר קודם שיתפלל⁴⁹. ולא עוד אלא, אפילו בשעה שהיו ישראל מקריבין קרבנותיהם היו מתפללים על קרבנותיהם שיתקבלו ברצון⁵⁰, שנאמר (במדבר כח ב): "תשמרו להקריב לי במועדו"⁵¹.

- 40 ראה במדב"ר, יח כא: "כל תשא עון וקח טוב, ונשלמה פרים שפתינו". אמרו ישראל: רבש"ע, בזמן שבית המקדש קיים, היינו מקריבים קרבן ומתכפר, ועכשיו אין בידנו אלא תפילה. ועי' שיהש"ר, ד ו. איני יודע מקורו.
- 41 לא מצאתי דרשת חז"ל זו. אדרבא, ראה תו"כ, דיבורא דנדבה, פרשה ג, פרק ד (ט): "ונרצה לו לכפר", במכפר, אי זהו המכפר? זה הדם, שנאמר (ויקרא יז יא): 'כי הדם הוא בנפש יכפר'... ועי' יומא ה רע"א. משמע, שאכן 'הרצאת קרבן' (דם הקרבן) מכפרת, ולא כדברי המחבר. גם לא מצאתי כדרשה שהובאה כאן על 'התודה אשר חטא עליה'. והשווה מדרש תדשא, פרק יח (אוצר מדרשים, עמ' 482): "...שכן כתיב 'והתודה אשר חטא עליה'... לפי שהודוי הוא כפרת החטא, שנאמר (משלי כח יג): 'מכסה פשעיו לא יצליח'".
- 42 עי' לעיל, ליד הערה 38 ובה.
- 43 משנה, סנהדרין, ז ד.
- 44 ראה: פסחים סו ע"א, שבת כד סע"ב, קיד סע"א, ועוד הרבה. ועי' גם לעיל, הערה 38.
- 45 המוסגר נרשם בגליון כתה"י באותו קולמוס.
- 46 ראה גם מנחות צט ע"ב: "שאל בן דמה בן אחותו של ר' ישמעאל את ר' ישמעאל: כגון אני שלמדתי כל התורה כולה, מהו ללמוד חכמת יונית? קרא עליו המקרא הזה: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפיו, והגית בו יומם ולילה', צא ובדוק שעה שאינה לא מן היום ולא מן הלילה, ולמוד בה חכמת יונית!".
- 47 אבות, ב ב.
- 48 ברכות יד ע"א. ולא הבנתי כיצד איסור זה מתקשר לנושא.
- 49 מוכח, שהתפילה חשובה יותר מהקרבנות, שכן הקרבנות נצרכים לתפילה כדי שיתקבלו ברצון.
- 50 עי' משנה, תענית, ד ב: "לפי שנאמר: 'צו את בני ישראל ואמרת אליהם, את קרבני לחמי', וכי היאך קרבנו של אדם קרב והוא אינו עומד על גביו? התקינו נביאים הראשונים עשרים וארבע משמרות, על כל משמר ומשמר היה מעמד בירושלם, של כהנים של לויים ושל ישראלים...". וראה תענית כז ע"ב: "אנשי משמר היו מתפללין על קרבן אחיהם שיתקבל ברצון, ואנשי מעמד מתכנסין לבית הכנסת, ויושבין ארבע תעניות...". אמנם כל המקורות הסמיכו את תקנת המעמדות על תחילת המקרא ולא על סופו 'תשמרו להקריב לי במועדו' כדברי המחבר, וכנראה כן היתה נוסחתו, כפי שהיה לפני רש"י. ראה פירושו למגילה ג ע"א: "וישראל במעמד עומדין על תמיד צבור בשעת הקרבן, כדתן במסכת תענית:

והא דאמרו קצת מרבתינו: תלמוד תורה עדיף⁵². היינו, בדורו של ר' שמעון בן יוחאי, דתורתן היתה אומנות⁵³, שלא היה להם פנאי בשעת אכילה לדבר, כדאמרינן (ירושלמי, ברכות, ו ו): האי מאן דעטיש גו מכליה - אסור למימר ליה 'אסור'⁵⁴, פן יקדים קנה לושט⁵⁵. ואפילו להני דתורתן אומנות, לא אמרו דמבטלי התפלה בעבור תלמוד תורה אלא בתפלת ערבית, שהיא רשות, למאן דאמר אין לה קבע⁵⁶, אבל בשאר תפלות, דחובה הן לדברי הכל, אפילו אותן דתורתן אומנות - מבטלינן⁵⁷.

תשמרו להקריב לי במועדו, היאך שומר אם אינו עומד על גביו? תיקנו נביאים הראשונים עשרים וארבעה משמרות, על כל משמר ומשמר היה מעמדו. וכך בפירושו לזבחים יט ע"א.

52 ראה: שבת י ע"א. והשווה: מגילה כז רע"א.

53 ראה שבת יא ע"א: "כגון רבי שמעון בן יוחאי וחביריו, שתורתן אומנות", שהם "מפסיקים לקריאת שמע ואין מפסיקין לתפילה". ועי' רי"ף, לשבת י ע"א (דף ד סע"א-רע"ב, מדפי הרי"ף), שהשיטה שתלמוד תורה עדיף מתפילה הוא רק לאלו שתורתם אומנותם. והסכימו לו כמה מהראשונים, ראה, לדוגמא: תוס', שבת יא ע"א, ד"ה 'כגון אנו'; רא"ש, שבת, א יט.

54 בירושלמי, שם: 'אסור למימר ייס'. וקרב לנוסח מחברנו הובא בראשונים נוספים ('אסור למימר ליה אסותא'), ראה: תלמודי רבינו יונה על הרי"ף לברכות, דף ל ע"ב (מדפי הרי"ף); רא"ש, ברכות, ו לד; תוספות הרא"ש, ברכות מג ע"א, ד"ה 'הואיל'; חדושי הרשב"א, ברכות שם; בית הבחירה, ברכות מב ע"ב, ועוד.

55 בירושלמי: "בגין סכנתא דנפשא". והכוונה היא, 'מפני שאין בית הבליעה פנוי' (כדברי בן זומא, בירושלמי שם, שלפני המאמר הנוכחי) הוא עלול להקדים קנה לוושט. וכן נקטו הראשונים שנסמנו בהערה קודמת. והוא ע"פ בבלי, תענית ה ע"ב: "אין מסיחין בסעודה, שמא יקדים קנה לוושט ויבוא לידי סכנה".

וראה רש"י, שבת יא ע"א, ש'תורתם אומנותם' הוא, שאין להם מלאכה אחרת, אלא עוסקים אך ורק בלימוד. כן פשוטו של המונח, וכך מוסכם על הראשונים, ראה: תוס', סוטה כא ע"א, ד"ה 'זה תלמיד'; חדושי הרמב"ן, בבא בתרא ח ע"א; חדושי הריטב"א, ראש השנה לה ע"א, בבא בתרא ח רע"א, ועוד. והשווה ספר חסידים, מ"מ, סי' תתרט: "רבנן לא בעי נטירותא, ודוקא אותם שלומדים יומם ולילה ואין להם עסק אחר, אבל אם לומד ועוסק בדרך ארץ - הרי הוא כאחרים, ויסייע לכל עולים שמטילין על הקהל". אמנם ככל הנראה, הגדרה זו ל'תורתם אומנותם' מוסכמת גם על מחברנו, ובדבריו 'שלא היה להם פנאי בשעת אכילה לדבר' הוא רק ממחיש את דבקותם המוחלטת של ר' שמעון וחביריו בלימוד התורה שהעניקה להם את ההגדרה 'תורתם אומנותם', שאף להפסיק באכילתם ולאחל 'אסותא' למתעטש לא היה להם פנאי, ומשום כך אסרו עליהם לומר 'אסותא' תוך כדי האכילה - בלא להפסיק - שמא יקדימו קנה לוושט ויסתכנו.

אמנם ראייתו תמוהה לכאורה, שכן הוראת הירושלמי 'האי מאן דעטיש גו אכליה אסור למימר ליה אסותא', נאמרה לכל אדם ואדם ולא דווקא לאלו שתורתם אומנותם. כן נראה מפשטות לשון הירושלמי. ואף אם נאמר, כי המחבר הקביל את דברי הירושלמי למוכא בבבלי, ברכות נג ע"א: "של בית רבן גמליאל לא היו אומרים 'מרפא' בבית המדרש, מפני בטול בית המדרש". היינו, שלא אמרו 'מרפא' ('אסותא') לאדם המתעטש, כדי שלא לבטל תורה (ע"פ רש"י שם). והבין המחבר, שאף הוראת הירושלמי נאמרה על לומדי תורה בשעת לימודם, עדיין אין כל הכרח להעמידה באלו שתורתם אומנותם! וצ"ע.

56 עי' ברכות כז ע"א.

57 דעה זו מחדשת ביותר ולא מצאתי לה חבר. מרהיטת כל הראשונים משמע, שזה שתורתו אומנותו פטור מכל התפילות, ויש מהם שכתבו כן בלשון חריגה בעוצמתה. ראה תוספות הרא"ש, ברכות י ע"א, ד"ה 'גדול': "ר' שמעון בן יוחאי וחביריו, שלא היו מפסיקין לתפלה כי אם לקריאת שמע, לפי שתורתן אומנותם, ולא היו מתפללים אלא מיום כפור ליום כפור". ועי' ראש השנה לה ע"א, שרם יהודה היה

כך פירש מורי ורבי רבינו פרץ מנוחתו כבודו⁵⁸.

וההיא דרשה ד"אזהב יי' שערי ציון" (תהלים פז ב), דדרשו משום ר' אחא: אזהב יי' שערים המצויינין בדבר הלכה יותר מכל בתי כנסיות ובתי מדרשות⁵⁹, לאו דרשה גמורה היא, דמשמעות המקרא משמע יותר גבי מצות, דאית ביה ציונין של מצות, כגון ציצית ותפילין⁶⁰, והיינו בתפלה⁶¹. והמשכיל יבין. ועוד, דיחידאה הוא אצל ר' יוסי ור' שמעון, דאמרינן בריש

"מסדר צלותיה ומצלי", כי בכל פעם נחשב כמתפלל 'לפרקים' משום "דמתלתין יומין לתלתין יומין הוה מצלי". ורב יהודה התפלל רק אחת לשלושים יום, כי היתה תורתו אומנותו, כן ביארו הראשונים (ראה: ר' יהודה בר' קלונימוס משפירא, ערכי תנאים ואמוראים, א, ערך 'רב יהודה סתם', מהדורת רמ"י בלוי, ניו-יורק תשנ"ד, עמ' צז; חדושי הריטב"א, ראש השנה שם; שו"ת הרשב"ש, סי' קצג, ויש מהנזכרים שהבינו שלכן כיוונו רי"ף ורש"י לראש השנה שם), ומשום כך הוצרך לסדר תפילתו קודם שיתפלל. משמע שגם את תפילות שחרית ומנחה הוא לא התפלל מפאת שהיתה תורתו אומנותו, ואין זה כדעת מחברנו. אמנם יתכן, שלדעה המחודשת שלפנינו הסכים ר' יהודה בר' קלונימוס משפירא. הוא תמה באריכות על היתר ביטול התפילה למי שתורתו אומנותו, ומסיים: "...תימה גדול הוא אם לא היה סומך גאולה לתפילה, דאי אפשר שלא היה קורא קריאת שמע בברכותיה שחרית. בערבית - איכא למימר [ד]סבירא ליה, תפילת ערבית רשות, מיהו בתפילת שחרית, תימה אם לא היה קורא אותה בברכותיה" (ערכי תנאים ואמוראים, שם, עמ' צז-צח). אך אין לשונו ברורה כל צורכה כדי להכריע בדבר אם אכן הסכים לשיטתו המחודשת של המחבר. אמנם מצאנו לאחד מהאחרונים הסובר: "דמי שתורתו אומנותו אינו מפסיק לתפילת ערבית... אי אמרינן תפילת ערבית רשות, בודאי הסברא דדוקא לתפילת ערבית הוא דאין מפסיקין, אבל לשחרית ומנחה... מפסיקים גם מן [לימוד] התורה". ראה: ר' אלעזר בר' שמואל שמלקא (תכה-תקב), מעשה רוקח (על משניות), ברכות, אמשטרדם תק, דף ה ע"ב. והביאווה חכמי הדורות שלאחריו, ראה, לדוגמא: חיד"א, פתח עינים, ברכות כז ע"א; הג"ל, חדרי בטן, ירושלים תשנ, עמ' תד. ואולם בקרב הראשונים לא מצאנו למחברנו חבר ודאי.

ויש מהראשונים שתמחו, מדוע ר' שמעון בן יוחאי - שכאמור היתה תורתו אומנותו - התפלל בשנות הסתתרותו במערה (עי' שבת לג ע"ב: "בעידן צלוי, לבשו מיכסו ומצלו"). ראה: תוס', שבת יא ע"א, ד"ה 'כגון רבי שמעון'; ערכי תנאים ואמוראים, שם, עמ' צז. ברם לדעת מחברנו, שמי שתורתו אומנותו מותר לבטל רק את תפילת ערבית, אין כל תמה, כי עדיין היה רשבי מחוייב בתפילות שחרית ומנחה. 58 לא מצאתי מקומו. אמנם ראה סמ"ק (עמודי גולה), מצוה יב (לנוסח שנדפס בתוך: סמ"ק מצורף, א, בני-ברק תשסח, עמ' טז): "ומבטלין תלמוד תורה להתפלל, אלא מי שתורתו אומנותו - כגון רבי שמעון בן יוחאי וחבריו - אל יבטל. וקיימא לן כרב בתפילת ערבית שהיא רשות, ולדידן כיון דמקבלינן עלן כחובא, לא מבטלינן בחינם". ויתכן, כי לפי שענין 'מי שתורתו אומנותו אל יבטל' מתלמודו נסמך ל'וקיימא לן כרב בתפילת ערבית שהיא רשות', הבין מחברנו, שמי שתורתו אומנותו מותר לו לבטל תפילת ערבית בלבד (ושמא בנוסח שלפניו נכתב: 'דקיימא לן כרב...!'). ואם השערתי כנה יש להוסיף, שלפני מחברנו היה קטע זה כ'הגהות רבינו פרץ' לסמ"ק, שכידוע, בכתבי יד רבים נדדו קטעים מגוף הספר להגהות ומההגהות לגוף הספר (ראה: י"ש שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, מהדורה שנייה, רמת-גן תשסח, עמ' 191, והשווה: שם, עמ' 193. הפנני לכך רי"ש שפיגל, ותודתי נתונה לו), ומכיון שכך יצא לייחס דעה זו לרבו, רבינו פרץ. הדברים דחוקים אך איני יודע פתרון אחר. 59 ברכות ח ע"א. ולפנינו: 'רב חסדא'. משמע מדרשה זו, שלימוד התורה ('שערים המצויינים בדבר הלכה') חשוב מתפילה!

60 ראה מדרש תהלים, ב יג: "כך ישראל מצויינין באומות, במילה בציצית בתפילין במזוזה".

61 שעיקר מצוותן, של ציצית ותפילין, הוא בזמן התפילה. ראה ברכות יד סע"ב: "כל הקורא קריאת שמע

פרקין⁶²: אמר ר' יוחנן משום ר' יוסי ור' שמעון: אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת ובשעה שהצבור מתפללין⁶³.

ואם תאמר, יהיו כל תלמידי חכמים מתפללין במדרשותיהם, כמו שהיו עושין ר' אמי ור' אסי⁶⁴? יש לחוש לדברי ריש לקיש דאמר: כל מי שיש לו בית הכנסת בעירו ואינו מתפלל בו, נקרא 'שכן רע'⁶⁵; ולדברי ר' יוחנן, שתמה כאשר אמרו לו איכא סבי בבבל, וכאשר אמרו לו דמקדמי ומחשכי לבי כנשתא, אמר: היינו דאהניא להו⁶⁶.

ואם תאמר, והלא ר' אמי ור' אסי, אע"ג דהוו להו תליסר בי כנשתא בטבריא לא הוו מצלו אלא ביני עמודי, היכא דהוו יתבי וגרסי⁶⁷, ולא חיישי להא דר' יוחנן וריש לקיש. היינו טעמא, משום דבתי כנסיות דבבל⁶⁸ היו בשדות⁶⁹, והיתה תורתן אומנותן⁷⁰,

בלא תפילין, כאילו מעיד עדות שקר בעצמו. ועי' רמב"ם, הלכות תפילין, ד כו: "אף על פי שמצותן [=של התפילין] ללבשן כל היום, בשעת תפלה יותר מן הכל". ובנוגע לציצית, ראה: הרב ד"י ווייס, מגדים חדשים, ברכות שם, מהדורה חדשה, ירושלים תשסח, עמ' קסג-קסה, ובכל הנסמן שם.

לפנינו אינו 'בריש פרקין' אלא מעט קודם לכן, עי' הערה הבאה.

צירף שני מאמרים. ראה ברכות ו רע"א: "תניא, אבא בנימין אומר: אין תפלה של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת". ושם ז סע"ב - ח רע"א: "דאמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי: מאי דכתיב (תהלים סט יד): 'ואני תפילתי לך ה' עת רצון', אימתי 'עת רצון'? בשעה שהצבור מתפללין. רבי יוסי ברבי חנינא אמר: מהכא: 'כה אמר ה', בעת רצון עניתך' (ישעיה מט ח)". וכנראה שלפני המחבר היה הנוסח 'רבי יוסי' סתם, ואף דבריו נמסרו ע"י ר' יוחנן.

מחברנו סובר, שר' אחא (לנוסחתו) הדורש, ששערים המצויינים בהלכה עדיפים 'מכל בתי כנסיות ובתי מדרשות', סובר גם שיש להתפלל במקום הלימוד, כדעת רב אמי ורב אסי (עי' להלן, ליד הערה 64 ובה), ולפיכך דעת ר' יוחנן 'משום ר' יוסי ור' שמעון' (כנוסחתו) על החובה להתפלל בבית הכנסת, נחלקת עליו, וממילא ר' אחא יחידאה הוא, ואין לחשוש לדבריו.

ברכות ח ע"א: "רבי אמי ורבי אסי, אע"ג דהוו להו תליסר בי כנישתא בטבריא, לא מצלו אלא ביני עמודי, היכא דהוו גרסי".

ברכות ח ע"א.

ברכות שם.

עי' לעיל, הערה 64.

בגליון כתה"י הוער: "נראה לי, דלא גרסינן 'דבבל'". והדברים נכונים, שכן טבריא מקומה בארץ ישראל!

היינו, דברי התלמוד: 'הוו להו תליסר בי כנישתא בטבריא', ביאורו: בתי כנסת של העיר טבריא, אך באמת הם היו ממוקמים מחוץ לעיר. לכך שבתיה כנסיותיהם היו מחוץ לעיר, ראה: רש"י, שבת כד ע"ב, ד"ה 'משום סכנה'; רשב"ם, בבא בתרא נא ע"א, ד"ה 'בתנחומא'; תוס', ברכות ב ע"א, ד"ה 'מברך שמים'; שם, ברכות ו ע"א, ד"ה 'המתפלל', ועוד הרבה. וראה קדושין עג ע"ב: "בי כנישתא סמיכתא למתא". ועי' ערובין כא ע"א; קדושין כט ע"ב, וברש"י ד"ה 'בי רבנן'. ועל אף שמרהיטת המקורות משמע שכן היה הנוהג בבבל (ראה: הרב מ' לייטר, בשולי גליוני, לברכות ב ע"א, ירושלים תשכז, עמ' יד-טו), היתה מציאות זו – במידה פחותה יותר – קיימת גם בארץ ישראל (בה שוכנת טבריה). ראה: ש' ספראי, 'בית הכנסת ועבודת האלהים בו', חברה ודת בימי בית שני, בעריכת מ' אבי-יונה וצ' ברס, ירושלים תשמג, עמ' 61, ועמ' 226 הערות 183-188; י" גפני, יהודי בבל בתקופת התלמוד: חיי החברה והרוח, ירושלים תשנא, עמ' 117 הערה 127.

כעין זה בתלמודי רבינו יונה על הרי"ף, ברכות, דף ד ע"א (מדפי הרי"ף), ד"ה 'אלא'. אולם שאר ראשונים

ולא היו רוצים לבטלה, והיו מתפללין ברוב עם בבתי מדרשותיהם, והיו תלמידים רבים עמם⁷¹. ובשאר בתי כנסיות שבטבריא היו עשרה בטלנין, כדי לקיים התפלה

סוברים שכל לומד תורה, אפילו אם לא הגיע לדרגת 'תורתו' אומנותו, יכול להתפלל במקום לימודו. ראה ראב"ה, ח"א, ברכות, סי' יא, מהדורת א' אפטיבצר, עמ' 8: "אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת... והני מילי לאיניש דעלמא, אבל צורבא מרבנן - לא". וכך בטור, או"ח, סי' צ: "לא יתפלל אדם אלא בבית הכנסת עם הצבור... והני מילי, להמון העם, אבל מי שיש לו מדרש קבוע בתוך ביתו שלומד בו, מצוה להתפלל בו". ועי' בית יוסף, שם, סי' יח. ומקורם בהלכות גדולות, הלכות ברכות, ירושלים תשנב, עמ' נו: "ומיתבעי ליה לאיניש לצלויי בבי כנישתא, בדוכתא דמייחדא לצלותא... וצורבא מרבנן, מתבעי ליה לצלויי בדוכתא דקביע ליה דיתיב וגריס" [ושמא אין הענין מ'הלכות גדולות' אלא מה'שאלות', ראה: הלכות גדולות, א, הלכות תפילה, מהדורת ע' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, עמ' 52 הערה 66].

ממרבית המקורות, דלעיל ודלהלן בהערה הבאה, משתמע, שבאשכנז וצרפת רווחה תופעת תלמידי החכמים שהתפללו במקום לימודם (וביחידות; עי' הערה הבאה). וכך משמע מפסקו של ר' יצחק מקורביל, שכתבו תלמידיו בשמו: "פעם אחת אמר: מצטער אני על שהורגלתי כל כך לילך לבית הכנסת, שטוב לי ללמוד" (נדפס אצל: ש' עמנואל, שברי לוחות: ספרים אבודים של בעלי החספות, ירושלים תשסז, עמ' 207). וגם מהר"ם מרוטנבורג נשאל: "תלמיד חכם אם יכול להתפלל יחיד, שלא לילך לבית הכנסת מפני ביטול תורה", והוא עונה: שעל אף שמעיקר הדין מותר הדבר, "אל יעשו כן מפני כמה טעמים" שמפרט מיד. ראה: תשובות פסקים ומנהגים למהר"ם מרוטנבורג, ח"א, מהדורת י"ז כהנא, ירושלים תשי"ז, עמ' נז-נח, סי' ל*. תודתי לפרופ' שמחה עמנואל שהפניי לשני המקורות האחרונים. ואף בספרד רווחה תופעה זו, באותו דור. ר' אברהם אבולעפיה, בן ספרד בדורו של מחברנו שכתב את חיבורו רק שמונה שנים לפניו, מביא את הטענות השונות שהופנו כנגד אלו שהתפללו במקום לימודם ודוחה אותם אחת לאחת ואף מוסיף טענה נגדית מקורית, המחייבת את התפילה במקום הלימוד. ואביא את כל דבריו על אף אריכותם, שמכך נשמע על תפוצת התופעה בזמנם. ראה אוצר עדן גנוז, מהדורת א' גרוס, ירושלים תשס, עמ' 171-172: "וככה אני אומר, במקומות הרבה, שאנשי בית המדרש הורגלו להתפלל במקום שלומדים. ויש שם פתאים שדנים אותם לכף חובה, ומביאים ראיה ממה שאמר הנביא: 'כה אמר יי' על כל שכני הרעים', אלה בני אדם שיש להם בית הכנסת בתוך עירם ואינם הולכים שם להתפלל עם הצבור. ועוד אמרו: אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת. ועוד אמרו: אין הקב"ה מואס בתפילתן של רבים, שנאמר: 'הן אל כביר ולא ימאס'. ומביאים מאלו הטענות רבות, וכולן אמת למי שאין לו מדרש בביתו. אבל מי שמדרשו קבוע לתלמוד, כבר אמרו מבואר, שקדושת בית המדרש גדולה מקדושת בית הכנסת. וקצת חכמים אומרים: אנה הוא מצילנא ביני עמודי. ואין חקר לראיות השנויות... [ו]אחר שקדושת בית המדרש גדולה מקדושת בית הכנסת, אין ראוי להניח בית המדרש בעבור בית הכנסת. וזו הקדושה היא, שאנשי בית הכנסת קוראים ורובם אינם יודעים מה קורין, והיודעים אינן מדקדקים להבין מה שקורין, מתוך מרוצתם, וכמעט תפילתם - על הרוב - מצוות אנשים מלומדה; אבל קדושת בית המדרש היא גדולה מזו, מפני שרוב הקורין בו מבינים מה שקורין, ולא עוד אלא שמדקדקין ונושאים ונותנים במלחמתה של תורה, עד שיוכלו למשול על מקטרגם הנמצא אתם וינצחוהו".

71 היינו, הם גם לא ביטלו את התפילה בצבור. ונקט רבינו כדעת הרמב"ם (הלכות תפילה, ח ג), שתפילת רב אמי ורב אסי 'ביני עמודי' היתה בצבור. וכן, כנראה, סובר הרא"ש (שו"ת הרא"ש, כלל ד, סי' יא; ועי' טור, או"ח, סי' צ, בשם הרא"ש), והשווה לדעת ר' יהודה החסיד, המתיר לתלמיד חכם לעסוק בתורה בביתו ולהתפלל ביחידות רק 'כשקובלים בבית הכנסת' ומעכבים את תפילת הצבור. משמע, שבימים כתקונם אסור לו להבטל מתפילה בצבור. ראה: ספר חסידים, מ"מ, סי' תשעח. והשווה: ספר חסידים, מ"י, עמ' 386, סי' תתשפא. אך לדעת 'רבני צרפת', רב אמי ורב אסי התפללו ביחידות. ראה: תלמיד רבינו יונה על הרי"ף, ברכות, דף ד ע"א (מדפי הרי"ף), ד"ה 'אלא'. וכך בתוס', ברכות ל ע"ב, ד"ה 'ה"ג

בעונתה⁷², ולא היתה עבודת התפלה בטלה בחסרונן. אבל המבטלין עבודת התפלה, אפילו מפני תלמוד תורה, הם חוטאים ומחטיאין⁷³, חוץ מאותן שתורתן אומנותן⁷⁴. ואפילו אותן שתורתן אומנותן, אין מבטלין אלא בתפלת ערבית⁷⁵, דאיכא מאן דאמר שהיא רשות⁷⁶.

ועוד גדולה מכולם מצינו במסכת מגלה, בפרק 'בני העיר' (כט ע"א), ברבא, שהוא בתראה והלכה כמותו בכל מקום⁷⁷. דאמר רבא⁷⁸: מריש, הוה גריסנא בגו ביתאי⁷⁹, כיון דחזאי דאמר דוד (תהלים כו ח): "י"י אהבתי מעון ביתך", לא גריסנא אלא בבי כנשתא. אם כן קשה להחיה דרשה ד"אוהב יי" שרי ציון"⁸⁰.

ועוד מצינו ראייה בתרי עשר, שהתפלה עיקר, שנאמר (מיכה ו ו): "במה אקדם יי", אכף לאלהי מרום; האקדמנו בעולות, בעגלים בני שנה". ובסוף הענין כתוב (שם, פסוק ח): "הגיד לך אדם מה טוב ומה יי" דורש ממך, כי אם עשות משפט ואהבת חסד, והצנע לכת עם אלהיך", אחרון אחרון חמור⁸¹. ומהו "לכת עם אלהיך"? והלא "אש אוכלה

אין הלכה; טור, או"ח, שם: "מי שיש לו מדרש קבוע בתוך ביתו, שלומד בו, מצוה להתפלל בו, אפילו אין לו עשרה". וכן סוברים מהר"ם מרוטנבורג (מעיקר הדין) ור' יצחק מקורביל (עי' לעיל, הערה 70). ודעת הראב"ה לא נתבררה, ראה: ראב"ה, ח"א, ברכות, סי' יא, מהדורת א' אפסוביצר, עמ' 8-9, הערה 2; ראב"ה, שם, מהדורת ד' דבליצקי, עמ' ו, הערה נז.

72 מגילה ה ע"א: "עשרה בטלנין שבבית הכנסת". וברש"י: "שהן בטלים ממלאכתן וניזונים משל צבור, כדי להיות מצויין בתפלה בבית הכנסת".

73 השווה שו"ת הרא"ש, כלל ד, סי' יא: "יטוב להתפלל עם הצבור בעשרה, זמן תורה לחוד וזמן תפלה לחוד... וגם, אם אין תלמיד חכם מתפלל עם הצבור, ילמדו אחרים קל וחומר ממנו ולא יחושו על התפלה כלל, ונמצאו בתי כנסיות בטלות; כי הם לא ידינוהו לכך זכות, לומר שהוא עוסק בלמודו".

74 שרק להם מותר להתפלל במקום לימודם. כדלעיל.

75 עי' לעיל, ליד הערה 57 ובה.

76 עי' לעיל, הערה 56.

77 כלל מפורסם. ראה, לדוגמא: רש"י, בבא מציעא מג ע"ב; תוס', ברכות יג ע"ב, ד"ה 'אמר רבא'; שם, ברכות לו ע"ב, ד"ה 'אמר'; שם, שבת ג ע"א, ד"ה 'הצד', ועוד הרבה.

78 לפנינו: 'אמר אביי'. ועליו לא אמרו ש'הלכה כמותו בכל מקום'! אמנם גירסת מחברנו מקויימת במקורות נוספים. ראה: ר' אברהם בר' יצחק מנרבונה, ספר האשכול, ב, הלכות צדקה, מהדורת ח' אלבק, ירושלים תרצח, עמ' 167; יל"ש, יחזקאל, רמז שנא, מהדורת הרב י' שילוני, ירושלים תשע, עמ' 545; יל"ש, תהלים, רמז תשד; ר' יצחק אבוהב, מנורת המאור, סי' קטז, מהדורת י"פ חורב, ירושלים תשכא, עמ' 258; עין יעקב, מגילה שם. וכך במרבית כתבי-היד של התלמוד (ע"פ רשומי 'מאגר עדי הנוסח' שע"י המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן): מינכן 95 (עי' דק"ס, מגילה שם); אוקספורד 23 Opp. Add. Fol. (366); וטיקן 134; הספרייה הבריטית (400) Harl. 5508. הנוסח 'אמר אביי' מתועד רק בכת"י קולומביה 141X893-T. ואילו בכת"י גטינגן 3: 'אמר רבא', ויתכן בהחלט שזה שיבוש מ'רבא', שיבוש שכיח ביותר. לפנינו: "מריש, הואי גריסנא בביתא ומצלינא בבי כנשתא".

80 כי מדרשת 'אוהב יי' שערי ציון' משמע, שמקום הלימוד עדיף ממקום התפילה (עי' לעיל, ליד הערה 59), ולא כדעת רבא 'דהוא בתראה והלכה כמותו בכל מקום'.

81 לא מצאתי כן גבי הפסוק שלפנינו. ובנוגע למקראות אחרים, ראה בר"ר, עח ח: "וישם את השפחות ואת ילדיהן ראשונה" [וגו'], הדא אמרה: אחרון אחרון חביב"; מכילתא דרשב"י, שמות יב לה: "וישאלו

הוא" 82! אלא ללכת למקום שהשכינה שורה שם" 83, שהם בתי כנסיות" 84, שנקראו 'מקדש', שנאמר (יחזקאל יא טז): "ואהי להם למקדש מעט" 85. ומצינו שגלו ישראל מעל אדמותם בעון מניעת בתי כנסיות, שנאמר (ישעיה נ א): "הן בעונותיכם נמכרתם", וסמך ליה (שם, פסוק ב): "מדוע באתי ואין איש, קראתי ואין עונה" 86, שהשכינה שורה בבתי כנסיות וממתנת לישראל בשעת התפלה, וכשאין באין מתרעמת עליהם ואומרת: "מדוע באתי ואין איש" 87. ובזכות הליכתן לבית הכנסת - יגאלו" 88, שנאמר (ישעיה סב ו-ז):

ממצרים כלי כסף וכלי זהב ושמלות... מנין שהשמלות חביבות מן הכל? תלמוד לומר: 'כלי זהב ושמלות', חביב האחרון; משנת רבי אליעזר, פרשה ד, מהדורת ענלאו, ניו-יורק תרצד, עמ' 73. והשווה: ראש השנה יח ע"ב.

82 דברים ד כד. כיוצא בכך הקשו על פסוקים אחרים ותרצו באופנים השונים מגישת מחברנו. ראה סוטה יד ע"א (בקיצורים שלא נסמנו): "מאי דכתיב (דברים יג ה): 'אחרי ה' אלהיכם תלכו'? וכי אפשר לו לאדם להלך אחר שכינה? והלא כבר נאמר: 'כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא'! אלא להלך אחר מדותיו של הקב"ה: מה הוא מלביש ערומים, אף אתה חלביש ערומים; הקב"ה ביקר חולים, אף אתה בקר חולים; הקב"ה נחם אבלים, אף אתה נחם אבלים...". וראה ספרי, דברים, פיסקא מט: "ולדבקה בו" (דברים יא כב), וכי היאך איפשר לו לאדם לעלות למרום ולדבק באש? והלא כבר נאמר: 'כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא'!... אלא הדבק בחכמים ובתלמידיהם ומעלה אני עליך כאילו עליה למרום". וראה עוד במדב"ר, כב א: "ובו תדבק" (דברים י כ), וכי יכול אדם לידבק בשכינה? והלא כבר נאמר: 'כי ה' אלהיך אש אוכלה הוא'! אלא לומר לך, כל המשיא בתו לתלמיד שקורא ושונה, ועושה פרקמטיא ומהנהו מנכסיו, זהו שנאמר עליו 'ובו תדבק'. וכדברי מחברנו כאן לא מצאתי.

83 דורש את 'עם' כ'אל' או 'ל'. היינו, כאילו כתוב: 'לכת אל (מקום) אלהיך', או: 'לכת (למקום) אלהיך'. אמנם לא מצאתי ש'עם' משמש בהוראת 'אל' או 'ל-', אלא להפך, ש'אל' משמש במובן 'עם'. ראה: אונקלוס (ומפרשים נוספים), ויקרא יח יח; רש"י, שמות לג יא; רש"י ורמב"ן, בראשית מט כט; אבן עזרא, בראשית ח כא; רש"י ורד"ק, יחזקאל כו כ; רד"ק, יחזקאל מח כ, ועוד הרבה. אף לגוף דברי המחבר, ש'לכת עם אלהיך' מדבר על הליכה לבית הכנסת, איני יודע מקור בחז"ל, שהם דרשוהו לענין אחר. ראה סוכה מט ע"ב; מכות כד ע"א: "...והצנע לכת עם אלהיך" - זו הוצאת המת והכנסת כלה לחופה". אך קרובים דברי מחברנו לפירוש רד"ק, מיכה שם: "והצנע לכת עם אלהיך", הוא יחוד האל יתברך ואהבתו בכל לבבו ובכל נפשו". והשווה: אבן עזרא, מיכה שם; ר' דוד הכוכבי מאישטטילא, ספר הבתים, א, ספר ראשון (מגדל דוד ספר אמונה), שער שני, מהדורת הרב מ' הרשקר, ירושלים תשמג, עמ' יז.

84 ברכות ו ע"א: "שהקב"ה מצוי בבית הכנסת...". וראה גם דב"ר, ז ב: "אמר הקב"ה: מי הוא זה שבא לבית הכנסת ולא מצא את כבודי שם? ... ולא עוד אלא שאתה עומד בבית הכנסת והקב"ה עומד עליך...".

85 מגילה כט ע"א.

86 ראה ברכות ז ע"ב: "כל מי שיש לו בית הכנסת בעירו ואינו נכנס שם להתפלל... גורם גלות לו ולבניו". ולא מצאתי שהוציאו את הענין מדרשת סמיכות זו. אך כעין זה כותב ר' יהושע אבן שועיב, דרשות על התורה, פרשת חיי שרה, קראקא שלג-שלה, דף ט סע"א: "כי סיבת החורבן היה על עזיבת התורה, כמו שאמר: 'הן בעונותיכם נמכרתם' וגו'; ועוד הודיעם, כי בסיבת עזיבת התפלה, שלא היו מתקבצים עשרה, היתה סיבת גלותם, כמו שאמר: 'מדוע באתי ואין איש' וגו'".

87 ברכות ו רע"ב: "בשעה שהקב"ה בא בבית הכנסת ולא מצא בה עשרה, מיד הוא כועס, שנאמר: 'מדוע באתי ואין איש, קראתי ואין עונה'".

88 ראה פרקא דרבינו הקדוש, בבא דארבע, סי' ע (בתוך: רש"א ורא"י וורטהיימר, גנזי ירושלים, ב, ירושלים

"המזכירים את יי, אל דמי לכם. ואל תתנו דמי לו, עד יכונן ועד ישים את ירושלים תהלה בארץ"⁸⁹.

אם כן מצינו, שעיקר עבודת הבורא יתעלה הוא התפילה, ובלבד שתהא התפלה בלב שלם, לא ש"יפתוהו בפיהם ובלשונם יכזבו לו, ולבם לא נכון עמו" (תהלים עח לו-לז), דאדרבה, היא מנחת זכרון מזכרת עון⁹⁰. וכל עיקר התפלה הוא ברוח מזרחית, כמה שנאמר (דניאל ו יא): "וכיון פתיחן ליה בעליתיה נגד ירושלם"⁹¹. אבל אם התפלל בכל רוח שירצה - תפלתו תפלה, כדאמר ליה רב ששת לשמעיה: אוקמת לי לכל רוחתא, בר ממדינחא, משום דשכינה בכל מקום⁹².

(דף 64 ע"ב - 65 ע"ב)

[ב] נשים ועבדים וקטנים פטורין מקריאת שמע ומן התפילין, וחייבין בתפלה ובמזוזה ובברכת המזון⁹³. קריאת שמע ותפילין, דהוו להו מצות עשה שהזמן גרמה - נשים פטורות; תפלה ומזוזה, דהוו להו מצות עשה שלא הזמן גרמה - נשים חייבות⁹⁴. וכן נמי, נשים חייבות בקדוש היום דבר תורה, ד"זכור" ו"שמור"⁹⁵ בדיבור אחד נאמרו, לומר לך, כל שישנו בשמירה ישנו בזכירה⁹⁶.

תשס, עמ' צא): "עשרה יראי שמים, שמשכימין לבית הכנסת... שבזכותן נגאלין ישראל ומחזיר הקב"ה שכינתו לציון". והשווה ברכות ג ע"א: "בשעה שישראל נכנסין לבתי כנסיות ולבתי מדרשות ועונין 'יהא שמיה הגדול מבורך', הקב"ה מנענע ראשו ואומר: אשרי המלך שמקלטין אותו בביתו כך, מה לו לאב שהגלה את בניו, ואוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם". והשווה גם: מדרש תהלים, לא א, עא ג; פסיקתא דר"כ, ה ו, מהדורת ד' מגדלבוים, ניו-יורק תשמז, עמ' 87.

89 זו, כנראה, אסמכתא עצמאית של מחברנו, שלא מצאתיה בדברי חז"ל והראשונים. והוא מפרש: 'המזכירים את השם' - המתפללים להקב"ה, שבזכותם 'ישים את ירושלים תהלה בארץ'. והשווה: רד"ק, ישעיה סב ו.

90 במדבר ה טו.

91 ראה גם ברכות לא ע"א: "יכול יתפלל אדם לכל רוח שירצה? תלמוד לומר: 'נגד ירושלם'".

92 בבא בתרא כה ע"א (המוסגר מרש"י): "אף רב ששת סבר: שכינה בכל מקום. דאמר ליה רב ששת לשמעיה: לכל רוחתא אוקמן [להתפלל] לבר ממזרח. ולא משום דלית ביה שכינה, אלא משום דמורו בה מיני".

93 משנה, ברכות, ג.

94 הכל ע"פ ברכות כ סע"א-רע"ב ופירוש רש"י שם, פרט לטעם חיובם בתפילה שנקט כדעת הרמב"ם (הלכות תפילה, א א-ב): "מצות עשה להתפלל בכל יום... ואין מניין התפלות מן התורה... ולפיכך נשים ועבדים חייבין בתפלה, לפי שהיא מצות עשה שלא הזמן גרמא, אלא חיוב מצוה זו כך הוא, שיהא אדם מתחנן ומתפלל בכל יום...". היינו, את דברי המשנה 'וחייבים בתפילה' מפרש הרמב"ם (ובעקבותיו המחבר) על החיוב החד-פעמי שבכל יום, ואף לא גרס בתלמוד 'דרחמי ניהו', ראה: ר' מנחם המאירי, בית הבחירה, ברכות שם, מהדורת הרב ש' דיקמן, ירושלים תשכ, עמ' 69; רי"ף, ברכות שם. ובענין אי-גירסת 'דרחמי ניהו', לדעת הרמב"ם וסייעתו, ראה: ב"ח, או"ח, סי' קן, אות ב.

95 שמות כ ח: "זכור את יום השבת לקדשו"; דברים ה יב: "שמור את יום השבת לקדשו".

96 ספרי, דברים, פיסקא רלג (יב); ראש השנה כז רע"א, ועוד. וענין 'בדיבור אחד נאמרו' אינו בברכות כ ע"ב, שעל-פיו כל הענין כאן.

אמר המשכיל: הא דאמור רבנן: נשים פטורות מקריאת שמע ומכל מצות עשה שהזמן גרמה, דאורייתא, הטעם הוא, לפי שנשים ועבדים רשות אחרים עליהם, ואינן יכולין לעשות המצוה בזמנה⁹⁷. אבל אלמנה, שאין רשות אחרים עליה, או נשואה שאין בעלה עמה, או ששאלה רשות מבעלה - חייבת בכל המצוות⁹⁸, חוץ מתפילין וציצית. תפילין - שנאמר (דברים כח י):

97 ראה קידושין ל ע"ב: "דתנו רבנן: [איש אמו ואביו תיראו] (ויקרא יט ג)... מה תלמוד לומר 'איש' איש סיפק בידו לעשות, אשה אין סיפק בידה לעשות, מפני שרשות אחרים עליה". אך שם מדובר בסיבת פטורה של האשה ממצוות כיבוד אב ואם בלבד ולא בטעם שנפטרה מכל מצוות עשה שהזמן גרמא. וכטעמו של רבינו כתבו כמה מראשוני אשכנז, צרפת וספרד. ראה: פירושי רבי יוסף בכור שור, ויקרא כג מב, מהדורת י' נבו, ירושלים תשס"א, עמ' רכו-רכז: "ומה שאמרה תורה, שמצות עשה שהזמן גרמא - נשים פטורות, וכן עבדים... לפי שהן ברשות אחרים ויש להם בעלים, ושלא יהא להם פנאי, ופטרם בשעת הזמן שיוכלו לעשות המצוה בזמנו, או יצוה עליהם שום דבר, שלא יהא להם פנאי, ופטרם הקב"ה ברחמיו. אבל מצות עשה שלא הזמן גרמה, אי אפשר שלא ימצאו מקום לקיימה, ואם לא יוכל היום, יוכל למחר". וראה ספר חסידים, מ"ד, סי' תתרי"א, עמ' 252: "האשה עובדת את בעלה... ומי שמשועבד יומם ולילה, אינו יכול לקבוע זמן לאחרים, לכך מצות עשה שהזמן גרמא אין האשה חייבת".

וכן כותב ר' יעקב אנטולי, מלמד התלמידים, פרשת לך לך, ליק תרכו, דף טו סע"ב - טז רע"א: "לפי שהנקיבה היא לעזר הזכר... והוא ימשול בה, להנהיגה ולהדריכה בדרכיו ולעשות מעשה על פיו. והיותה על הדרך הזה הוא גם כן סיבה שהיא פטורה מכל מצות עשה שהזמן גרמא, כי אילו היתה טרודה לעשות המצוות בזמן, היה הבעל בלא עזר בזמנים ההם והיתה קטטה נופלת ביניהם". וכפל דבריו שם, פרשת מטות, דף קנב ע"ב. וממנו שאבו החכמים שלאחריו, כמו: ר' אהרן הכהן מנרבונה (בשם 'בעל המלמד', ראה: ארחות חיים, ח"ב, הלכות מילה, סי' א, מהדורת מ' שלזינגר, ברלין תרס"ב, עמ' 3; כלבו, ר"ס עג, מהדורת ד' אברהם, כרך חמישי, ירושלים תשס"א, עמ' א) ור' דוד אבודרהם (ראה: אבודרהם [עם פירוש תהלה לדוד], א, 'המצוות והחייבים בהן', ירושלים תשס"א, עמ' סו). וכיוצא בכך כתבו עוד מהראשונים, ראה: ר' מנוח בר' יעקב מנרבונה, ספר המנוחה (על הרמב"ם), הלכות חמץ ומצה, ז ח; מערכת האלהות, פרק עשירי, מנטובה שיח, דף קלו ע"ב; רשב"ץ, מגן אבות עמ"ס אבות, ב א; ר' יוחנן לוריא, משיבת נפש, פרשת בשלח, ירושלים תשנ"ח, עמ' קמד-קמה. וכך נקטו חכמים מאוחרים יותר, ראה, לדוגמא: דרשות ומאמרים לר' ישראל די-קוריאלי, מהדורת ש' רגב, ירושלים תשנ"ב, עמ' רלג; רז"ו לייטר, שו"ת בית דוד, ח"א, סי' יח, וינה תרצב, דף י ע"ב, ובכל הנסמן שם; שם, סי' ע, דף לז ע"ג.

98 לא מצאתי חבר למחברנו בחידוש מפליא זה. השווה קידושין ל ע"ב, שאשה נשואה פטורה מכיבוד אביה 'מפני שרשות אחרים עליה' (עי' לעיל, תחילת הערה 97), ואם נתגרשה 'שניהם שוים', וחייבת בכיבודו. וכך נפסקה ההלכה, עיי' רמב"ם, הלכות ממרים, ו 1; טשו"ע, יו"ד, סי' רמ, סעיף יז. אך לא מצאנו כזאת בנוגע לכל מצוות עשה שהזמן גרמא. כל המקורות שהביאו לטעם הנוכרי, כלל לא דנו אם יציאת אשה מרשות בעלה מחייבתה במצוות עשה אלו, פרט לר' יוסף בכור שור הכותב: "ואע"פ שיש אלמנות וגרושות, לא חילק הכתוב" (פירושי רבי יוסף בכור שור, שם, עמ' רכז). וכיוצא בכך נקטו גם האחרונים, ראה: רז"ו לייטר, שו"ת בית דוד, ח"א, סי' ע, וינה תרצב, דף לז ע"ד - לח ע"א, ובכל הנסמן שם; והשווה: שם, סי' קל, דף סד ע"א-ע"ב. וכדברי המחבר לא מצאתי, ושלא אין דבריו אלא ממדת חסידות, אם כי שמלשונו אין נראה כן.

"וראו כל עמי הארץ כי שם יי' נקרא עליך"⁹⁹, ויראו מִמֶּךָּ, לשון זכרים¹⁰⁰; ציצית - דכתיב (במדבר טו לח): "דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם, ועשו להם ציצית", 'בני ישראל', ולא בנות ישראל¹⁰¹. אבל בשאר מצות נאמר (שמות יט ג): "כה תאמר לבית יעקב, ותגיד לבני ישראל", 'בית יעקב' - אלו הנשים והטף¹⁰².

99 והם התפילין. ראה ברכות ו ע"א: "שהתפילין עזו הם לישראל, דכתיב: 'וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך, ויראו ממך', ותניא, רבי אליעזר הגדול אומר: אלו תפילין שבראש".

100 מכך מוכח, שהמצווה ניתנה רק לאנשים ולא לנשים. ואיני מכיר מקבילה להוכחה זו. גם יש לעיין כיצד יפרש המחבר את עירובין צו סע"א: "דתניא: מיכל בת כושי היתה מנחת תפילין ולא מיחו בה חכמים".

101 כך במדרש לקח טוב, במדבר שם, דף ק"ח ע"ב: "דבר אל בני ישראל, פרט לנשים". אין מקור קדום יותר לדרשה זו אלא רק בנוגע לשלילת אשה מסמיכת הקרבן. ראה ויקרא א ב-ד: "דבר אל בני ישראל ואמרת אליהם, אדם כי יקריב מכם קרבן ליי'... וסמך ידו על ראש העולה...". ובעירובין צו ע"ב: "דבר אל בני ישראל וסמך", בני ישראל סומכין ואין בנות ישראל סומכות". כיוצא בכך נדרש המקרא: "אמור אל הכהנים בני אהרן... לנפש לא יטמא בעמיו" (ויקרא כא א), 'בני אהרן' - ולא בנות אהרן (ע"י יבמות פה רע"א). והשווה גם: סוטה לח סע"א; זבחים טו סע"ב; מנחות סא ע"ב, ועוד.

כנראה שאין בעל 'לקח טוב' נסמך על מקור חז"לי אבוד אלא דרש כן מדעתו. וכן משתמע מפרושי התורה לר' חיים פליטאל, דברים כב יב, מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשמ"א, עמ' 600-601: "הקשה ר"י: אמאי לא מחייב נשים בציצית? נימא כל שישנו ב'לא תלבש שעטנז' (דברים כב יא) ישנו ב'גדילים תעשה לך' (שם, פסוק יב), והני נשי, הואיל ואיתנהו ב'לא תלבש שעטנז' איתנהו נמי ב'גדילים תעשה לך'! ותיקן מהר"ח: דלא קשיא, דהא כי היכי דאמרינן גבי טומאה: 'בני אהרן' ולא בנות אהרן, הכי נמי נדרוש: 'דבר אל בני ישראל ועשו להם ציצית' - 'בני ישראל' ולא בנות ישראל". משמע, שזו דרשה עצמאית ואין מקורה בחז"ל. וראה גם אור זרוע, ח"ב, הלכות פסחים, סי' רנו: "...משא"כ בציצית, דלא דרשינן כל שישנו ב'לא תלבש שעטנז' ישנו ב'גדילים תעשה', דמיעוט כתיב גבי ציצית - 'בני ישראל' ולא בנות ישראל, כי היכי דדרשינן גבי טומאה 'בני אהרן' ולא בנות אהרן". ומכך שנסייע בדרשת 'בני אהרן', משמע, שהכיר שדרשת 'בני ישראל' בנוגע לציצית איננה מדברי חז"ל. והשווה עוד הגהות מיימוניות, הלכות ציצית, א הערה ט: "אבל בשם מורי שי' [=מהר"ם מרוטנבורג] מצאתי, דאין להם [=לנשים] לעשות ציצית, משום דכתיב: 'בני ישראל ועשו', אבל שאר תיקוני הטלית וטויית החוטים - יכולות לעשות". וראה: תוספות ישנים (שעל הגליון), יבמות ד ע"א.

חשוב לציין, שבבית מדרשו של מהר"ם מרוטנבורג - שכזכור, מחברנו נמנה על תלמידיו - הכירו מקור חז"לי (שאינו לפנינו) השולל במפורש את מצוות ציצית מהנשים. ראה מרדכי הגדול, כת"י אוקספורד 678, דף ת"י: "הג"ה. מכאן נר' לר' להביא ראיה דנשים יכולות לברך ברכות שאינן חייבות בק"ש, כדאיתא פ' מי שמתו, ולא הוי ברכה לבטלה, כמו שפסק ר"ת, דהא סומא פטור מכל המצות כר' יהודה וכדאית' בהחובל, אפי' הכי הי' אומ' יוצר אור אי לא דלא ראה מאורות. לשו' ר'. ומתוך הלשו' דתרגו' ירושלמי דפ' ציצית, משמע, דלא יברכו על ציצית, וז"ל: 'מליל עם בני ישראל דכרון ותאמר להון, ולא לנקבתא, ויעבדו להון ציצית', אלמא שהוציא הנקיבות בהדיא. ע"כ". תודתי לפרופ' שמחה עמנואל שהפניני בטובו למקור חשוב זה.

102 מכילתא דר' ישמעאל, פרשת יתרו, מסכתא דבחדש, פרשה ב, מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 207: "כה תאמר לבית יעקב, אלו הנשים: 'ותגד לבני ישראל', אלו האנשים". וכך בשמו"ר, כה ב; תנ"ב, מצורע, יח; מדרש לקח טוב, שמות יט ג. ולא מצאתי כנוסחת מחברנו 'אלו הנשים והטף'! ושמוא נגרר אחרי המקרא (דברים לא יב): 'הקהל את העם, האנשים והנשים והטף'...

עכ"פ, ממקרא זה מוכיח המחבר שהתורה על כל מצוותיה - ואף העשין שהזמן גורמן - ניתנה אף

והא דאמור רבנן: מצות עשה שהזמן גרמה נשים פטורות¹⁰³, ר"ל, פטורות מעונש¹⁰⁴, לפי שרשות אחרים עליהן¹⁰⁵, אבל אם הן נטלו רשות וחייבו עצמן, תבא עליהן ברכה, ומברכות "אשר קדשנו במצותיו וצונו" כאנשים¹⁰⁶. דתורה הפקר נתנה לכל מקבליה, שנאמר (במדבר כא יח): "וממדבר מתנה", מה מדבר הפקר לכל, אף דברי תורה הפקר לכל¹⁰⁷, ונאמר (ויקרא כז ב): "איש כי יפליא", לרבות כל נודרי נדרים ונדבות שמקבלין מהן¹⁰⁸.

(דף 62 ע"ב)

[ג] אמר ר' שמעון בן יוחאי: אסור לאדם לעשות חפציו עד שיתפלל¹⁰⁹. ואם כן, מיד כשיצא ממטתו, ירחץ פניו ופיו וידיו¹¹⁰, וילך לבית הכנסת במרוצה, כעבד רץ למצות רבו, שנאמר

לנשים. שהרי משה נצטווה לומר אף להן את דברי הקב"ה: "אם שמוע תשמעו בקולי, ושמרתם את בריתי", משמע כל התורה כולה!

103 משנה, קידושין, א ז.

104 כלומר, אשה הפטורה ממצוות עשה שהז"ג (היא זו שיש עליה רשות בעלה), היא עדיין מצננה לקיימן אם חפצה בכך. היינו: אין עליה חובה לקיימן (וממילא, אם לא תעשה כן - תענש) אלא רק מצננה, דוגמת מצוות עשה קיומיות (כמו: מזוזה וציצית) שגם האיש אינו חייב לקיימן אבל מצננה עליהן, בשונה ממצוות עשה חיוביות (כמו: תפילין ושופר), שהאיש חייב לקיימן. ועי' רמב"ם, ברכות, יא ב, על ההבדל בין מצוות חיוביות לקיומיות (ובלשוננו: 'מצוה שאינה חובה אלא דומין לרשות').

נראה, שהסבר מחודש זה (שאינו יודע לו חבר) בא לפתור את התחבטות הראשונים שהתירו לאשה לברך על מצוות עשה שהז"ג 'אשר קדשנו במצותיו וצונו', בעוד שלכאורה, אשה זו לא נצטווה במצווה! שני הסברים נאמרו בכך, ראה: חדושי רמב"ן, קידושין לא ע"א; חדושי הריטב"א, שם [=חדושי הר"ן, ראש השנה לג ע"א]. ומחברנו מוסיף הסבר שלישי: אכן האשה אינה חייבת בהן ולא תענש אם לא תקיימן, אך עדיין היא מצננה בהן, וממילא ביכולתה לברך 'אשר קדשנו במצותיו וצונו'.

105 כדלעיל, ליד הערה 97.

106 כדעתו המפורסמת של רבנו תם. ראה: תוס', קידושין לא ע"א, ד"ה 'דלא מפקידנא ועבידנא'; תוס', עירובין צו ע"א, ד"ה 'דילמא'; תוס', ראש השנה לג ע"א, ד"ה 'הא רבי יהודה'; רא"ש, קידושין, א מט, ועוד הרבה.

107 כן כותב גם ר' יעקב סקילי, תורת המנחה, דרשה נג, צפת תשנא, עמ' 480: "...שקבלתה היתה מן המדבר, שנאמר: 'וממדבר מתנה', ולומר לך, מה מדבר זה חנם והפקר לכל, אף התורה כן, כל הקודם זכה בה, כנקלה כנכבד". ולא מצאתי דרשה כזו בחז"ל אלא על מקרא אחר. ראה מכילתא דר' ישמעאל, יתרו, מסכתא דבחדש, פרשה א, עמ' 205: "'ויצונו במדבר' (שמות יט ב), נתנה תורה דימוס, פרהסיא, במקום הפקר, שאילו נתנה בארץ ישראל, היו אומרים לאומות העולם אין להם חלק בה, לפיכך נתנה במדבר, דימוס, פרהסיא, במקום הפקר, וכל הרוצה לקבל - יבוא ויקבל". ובתנחומא, ויקהל, ח: "נתנה התורה במדבר, לומר, מה המדבר מופקר לכל בני אדם, אף דברי תורה מופקדן לכל מי שירצה ללמוד". ומאידך השווה נדרים נה ע"א: "כיון שעושה אדם את עצמו כמדבר שהוא מופקר לכל - תורה ניתנה לו במתנה, שנאמר: 'וממדבר מתנה'..."

108 לא מצאתי דרשה זו, והשווה: משנה, שקלים, א ה; נזיר סב רע"א. מדרשה זו מוכיח המחבר, שניתנה תורה לכל, אף לנשים, שאע"פ שבמקרא נאמר 'איש כי יפליא', משמע, רק זכרים, באו חז"ל וריבו 'כל נודרי נדרים ונדבות', כולל נשים.

109 ברכות יד ע"א. ולפנינו: 'אמר רב אידי בר אבין אמר רב יצחק בר אשיאן'.

110 עי' ברכות ס ע"ב, שבקומו משנתו: "כי משי ידיה, לימא: 'ברוך אשר קדשנו במצותיו וצונו על נטילת

(תהלים נה טו): "בית אלהים נהלך ברגש"¹¹¹. ולא ילך לבית הכנסת, לא במקלו ולא בתרמלו, ולא בדבר שיהא נראה שהולך למלאכה אחרת, כי אם לעבודת קונו¹¹². ויכנס דרך שני פתחים,

ידים; כי משי אפיה, לימא: 'ברוך המעביר חבלי שינה מעיני ותנומה מעפעפי...'. ועי': מסכת דרך ארץ, פרק היוצא, הל' יז. והשווה שבת ג ע"ב: "דתניא: רוחץ אדם פניו וידיו ורגליו בכל יום, בשביל קונו". אך במקור האחרון לא נתפרש שמדובר בקומו משנתו.

מנהג רחיצת הפה אחר השינה אינו בדברי חז"ל אך נזכר בראשונים. ראה ספר המנהגות לר' אשר מלוניל, מהדורת ש' אסף (בתוך: ספרן של ראשונים: תשובות ופסקים ומנהגות), ירושלים תרצה, עמ' 130: "ונהגו כל ישראל לקום בעלות השחר ולברך 'על נטילת ידיים'... ונהגו לרחוץ פיו מפני הרירין שבתוך פיו, והוא להזכיר את שם הגדול הגבור והנורא בקדושה ובטהרה". והביאו דבריו ר' אהרן הכהן מנרבונה (ארחות חיים, א, סוף הלכות נטילת ידיים, פירנצי תקיא, דף ג רע"א; כלבו, סו"ס א) ור' דוד אבודרהם (אבודרהם [עם פירוש תהלה לדוד], א, סדר השכמת הבוקר, ירושלים תשס"א, עמ' צז: "נהגו לרחוץ פיהם מפני הרירין שבתוכו, שצריך להזכיר את השם הגדול בקדושה ובטהרה". ועי' שם, הערה קסז, למקורות נוספים). וראה גם: לקט יושר, חלק או"ח, ברלין תרס"ג, עמ' 7; טור ושו"ע, או"ח, סי' ד, סעיף יז; שם, סי' תקסז, סעיף ג, ובנו"כ שם. והנאמר בירושלמי, ברכות, ג ה: "ר' יוחנן אמר: אפילו רוקק, כדי שיהא כוסו נקי" (והביאו הרא"ש, ברכות, ג לט), אינו ענין לכאן, ששם מדובר ברקיקה בשעת התפילה בשביל שיהא פיו נקי.

111 בפסוק: 'בבית א'להים...'. וראה ברכות ו ע"ב: "היוצא מבית הכנסת אל יפסיע פסיעה גסה... לא אמרן אלא למיפק, אבל למיעל - מצוה למרהט, שנאמר (הושע ו ג): 'נרדפה לדעת את השם'". ואיני יודע מקור לדימוי 'כעבד רץ למצות רבו'.

112 במשנה, ברכות, ט ה: "לא יכנס להר הבית במקלו ובמנעלו ובפונדתו ובאבק שעל רגליו, ולא יעשנו קפנדריא, ורקיקה מקל וחומר". ועי' בבלי, ברכות סב סע"ב - סג רע"א, שבית הכנסת אסור רק לעשותו קפנדריא, אך שאר דברים שנאסרו בהר הבית מותרים בו. וכן פסק הרמב"ם (הלכות תפילה ונשיאת כפים, יא ח-י): "היה לבית הכנסת או לבית המדרש שני פתחים, לא יעשנו קפנדריא... ומותר לאדם ליכנס לבית הכנסת במקלו במנעלו ובאפונדתו ובאבק שעל רגליו, ואם היה צריך לרוק, ירוק בבית הכנסת". וכך בשו"ע, או"ח, סי' קנח, סעיפים ה-ז.

אמנם מקורות מאוחרים החמירו שלא להכנס במקלו לבית הכנסת. ראה ב"ח, או"ח, סי' קנא, אות ד: "וראיתי מקצתם מקפידים שלא ליכנס במקל בבית הכנסת. ולפי זה, באפונדתו - דהיינו, בכיסם - ובאבק שעל רגליהם, נמי היה להם להקפיד ואינן מקפידין. ולכן נראה, דאינו אפילו משנת חסידים, דכיון דאין מקפידין בהני, אין להם להקפיד גם במקל, דמאי שנא הא מהא?!". ור' יעקב רישר נשאל: "וכהאי גוונא ראיתי פשוט המנהג לזקני הדור, שצריכין משען ומשענה במקל, והולכין בהם לבית הכנסת שהוא מקדש מעט, שיש חשש איסור לילך עם המקל שמה, כדאיתא במתניתין, ריש פרק 'הרואה': לא יכנס אדם להר הבית במקלו ובמנעלו" (שו"ת שבות יעקב, ח"ג, סי' א). אך הוא אינו מסכים לשואל: "מה ששאלת על דבר המקל, אין כאן חשש ופקוק איסור כלל... וכך פסקו כל הראשונים והאחרונים, בלי חולק... והיא חומרא בלי טעם...". אמנם ר' שמואל בר' יוסף מקראקא, עולת תמיד, או"ח, סי' קנא, סעיף ח, אינו מקבל את דעת הב"ח דלעיל, ולא עוד אלא מחמיר גם בנוגע לאבק רגליו ואפונדתו: "כתב הב"ח, לזוהר שלא ליכנס במקל, אפילו משנת חסידים ליכא. ואני אומר, מאן דנזהר תבוא עליו ברכה, דמכל מקום, כבוד שמים איכא. וכן יש לנער האבק שעל רגליו ולהטמין אפונדתו". והסכים עמו החיד"א, בנוגע למקל. ראה: שו"ת יוסף אומץ, סי' טז, אות א.

כל המקורות הנזכרים דנים אם כבוד בית הכנסת אוסר את הכניסה אליו במקלו, באפונדתו ובאבק רגליו. ואולם מחברנו אוסר את ההליכה לבית הכנסת עם חפצים אלו, ומפני סיבה שונה: שיהא ניכר שהולך לעבודת בוראו. וכנראה הוא חידושו שלו, ממדת חסידות.

שנאמר (משלי ח לד): "לשמור מזוונות פתקי"¹¹³. וישב וימתין מעט קודם שיתפלל, כעבד שהוא ממתין לשמוע מצות רבו, שנאמר (תהלים פד ה): "אשרי יושבי ביתך"¹¹⁴. ואז יתחיל במאה ברכות¹¹⁵, שתקן דוד וסנהדרין כנסת ישראל¹¹⁶, על פי נתן וגד החוזה¹¹⁷. כמו שמצינו

113 ראה ברכות ח ע"א: "לעולם יכנס אדם שני פתחים בבית הכנסת. שני פתחים סלקא דעתך? ! אלא, אימא: שיעור שני פתחים, ואחר כך יתפלל". ולכאורה מחברנו נקט כדעת ההוה אמינא של התלמוד! אך באמת נראה שסמך על ירושלמי, ברכות, ה א: "זה שנכנס לבית הכנסת צריך להכנס לפניו משני דלתות, מה טעם? 'אשרי אדם שומע לי, לשקוד על דלתותי יום יום'". וכך במדרש משלי, ח לד: "לשמור מזוונות פתחי", אלו שערי תפילה, שחייב אדם להשכים לבית הכנסת ויכנס שני פתחים, ואחר כך יתפלל". וראה גם דב"ר, ז ב: "מהו 'לשקוד על דלתותי'? אמר הקב"ה: אם הלכת להתפלל בתוך בית הכנסת, אל תעמוד על הפתח החיצון להתפלל שם, אלא הוי מתכוין להכנס דלת לפניו מדלת". את דעת הירושלמי הביאו ראשונים נוספים, ראה: רא"ש, ברכות, א ז; טור, או"ח, סי' צ; ר' ישראל אלנקאווה, מגורת המאור, א, פרק התפילה, ניו-יורק תרפט, עמ' 114.

114 ברכות לב ע"ב (המוסגר מפירוש רש"י): "חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת. מנא הני מילי? אמר רבי יהושע בן לוי: אמר קרא 'אשרי יושבי ביתך' [והדר 'יהללך']". אמנם שם מדובר ב'חסידים הראשונים' ששהו שעה אחת, שלימה, קודם תפילתם (כדמוכח מברכות לב ע"ב: "ששוהין תשע שעות ביום בתפלה..."), ולא בסתם אדם שיש לו להמתין 'מעט קודם שיתפלל', כלשון מחברנו. ושם סמך המחבר על ירושלמי, ברכות, ה א: "זה שהוא עומד ומתפלל, צריך לישב שתי ישיבות, אחת עד שלא יתפלל ואחת משיתפלל. עד שלא יתפלל - 'אשרי יושבי ביתך'; ואחת משיתפלל - 'אך צדיקים יודו לשמך, ישבו ישרים את פניך' (תהלים קמ יד)". דמשמע, שבכל אדם מדבר ובשחות מועטת. על-כל-פנים, ראשונים נוספים הסמיכו לחובת השחות המועטת את המקרא 'אשר יושבי ביתך', ראה: ספר ראב"ן, ברכות, סי' קעח; בית הבחירה, ברכות לב ע"ב.

115 משמע, שחישובם של מאה הברכות הוא מהקימה לשינה, היינו, מהיום ללילה. וכן משמע מכל המקורות הקדומים שסידרו את הברכות מהקימה לשינה (ראה, לדוגמא: תשובות רב נטרונאי גאון, או"ח, סי' ט, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 106-113; מחזור ויטרי, א, סי' א, מהדורת א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ט, עמ' א-ה; ספר המנהיג, א, דיני תפילה, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' כט-ל), ואף קבעו את ענין מאה הברכות בתחילת סדר היום (ראה לדוגמא: סדר רב עמרם גאון, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשס"ה, עמ' ב ואילך; מחזור ויטרי, שם; ספר המנהיג, שם, עמ' כז ואילך). אך באמת כמה ראשונים סוברים, שמנין מאה הברכות הוא מתחילת הלילה עד סוף היום שלאחריו, ראה: הרב מ' טוקר, מצות מאה ברכות, בני-ברק תשנ"ג, עמ' יא-יד.

116 איני יודע מקור נוסף לכך שסנהדרין נשתתפה בתקנת מאה ברכות, פרט למקור מאוחר יחסית. ראה פרישה, או"ח, סי' מו, הערה טז: "כאשר ראה [דוד] שבכל יום מתו מאה נפשות, תיקן שיברכו בכל יום מאה ברכות... לכן מסר דוד סוד המאה לסנהדרין, והם תקנו הברכות, אבל לא תיקן שיברכו אלו הברכות או מה נוסחן, אלא מסר זה לסנהדרין וחכמי דורו, שהם יתקנו הברכות כטוב בעיניהן". ושם הבין כן מחברנו מדעתו, כי מצינו שהמלך קבע תקנותיו בהסכמת הסנהדרין שבדורו, ראה: משנה, פסחים, ד ט; והשווה: ברכות ג סע"ב (ועי' גם: הרב נצ"י בר-אילן, משטר ומדינה בישראל על-פי התורה, ירושלים תשס"ז, עמ' 163, 648-650). אך עדיין לא מצינו שהמלך חייב להתייעץ עם הסנהדרין קודם תקנותיו; אדרבא, כמה פעמים הוא תיקן נגד דעתם, ראה: משנה, פסחים, שם; ערכין יא ע"א; רמב"ן, דברים יא כד.

117 שפירשו את תשובת האורים ותומים, ש'הקב"ה שואל מישראל מאה ברכות בכל יום', כדלהלן. ואיני יודע מקור נוסף המשתף את נתן הנביא וגד החוזה בתקנת מאה הברכות. אך השווה את דעתו המיוחדת

באגדה¹¹⁸: בימי דוד היו מתים מאה נפשות מישראל בכל יום. ושאל דוד באורים ותומים על מה היו מתים¹¹⁹. והשיבו לו: "ועתה ישראל, מה יי' אלהיך שואל מעמך" (דברים י יב). ואמרו לו הנביאים¹²⁰: אל תקרי 'מה' אלא 'מאה'; הקב"ה שואל מישראל מאה ברכות בכל יום¹²¹. עמד ותקן מאה ברכות בכל יום, ופסקה המגפה. מיד עמדו כל אנשי כנסת הגדולה ואמרו אותם¹²².

(דף 60 ע"א)

של אחד מחסידי אשכנז שלא נודע שמו, הכותב ב'ספר קרובה', שמיתת מאה הנפשות בכל יום (עי' להלן, הערה 118) היתה המשך המגפה שבאה בימי דוד בעקבות מנייתו לישראל (עי' שם"ב כד א ואילך). שאחרי שפסקה המגיפה, "אעפ"כ היו מתים מישראל מאה בכל יום, ובאו והודיעו לדוד, ותיקן מאה ברכות לכפר על מתים שלא ימותו" (ראה א"מ הברמן, 'ספר קרובה', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ג, ברלין תרצ"ז, עמ' קכד). ומשום שגד החוזה פעל להפסקת המגיפה (עי' שם"א שם, פסוק יא ואילך), מסתבר שגם השתתף בהפסקת 'ספיח' המגיפה - מיתת מאה הנפשות בכל יום.

118 לא מצאתי מדרש כזה. וכנראה הורכבו כאן שני מאמרים: ה'מסגרת' מבוסס על במדב"ר, יח כא ("שבכל יום היו מתים מישראל מאה אנשים, בא דוד ותקן להם מאה ברכות. כיון שתקנם, נתעצרה המגפה"; וכך בסדר רע"ג, מהדורת ד' גולדשמידט, עמ' ה, ומשם לספרות דבי רש"י, ראה: מחזור ויטרי, א, סי' א, מהדורת א' גולדשמידט, עמ' א ובהערות), ובתוכה שולבו דברי ר' מאיר (דלהלן, הערה 121) ופרטים נוספים.

119 לפרט זה לא מצאתי מקבילה. והשווה סדר רע"ג, מהדורת ד' גולדשמידט, עמ' ה: "וכך יום ויום היו מתים מישראל מאה איש... עד שבא דוד וחקר בדבר, והבין ברוח הקודש, ותקן מאה ברכות".

120 הם, כנראה, נתן הנביא וגד החוזה, הנזכרים לעיל, שפירשו את תשובת האורים ותומים. ברם ביומא עג סע"א-ע"ב (ומשם לרמב"ם, הלכות כלי המקדש, י יא), נתפרש סדר השאלה באורים ותומים, וליתא שם שהנביאים הוצרכו לפרש את המענה, אלא הכהן הגדול, שלבש את האורים ותומים, היה מצרף או קורא את האותיות שבלטו או הצטרפו, ותו לא. וכך גם מפורש שם עג ע"ב: "למה נקרא שמן 'אורים ותומים'? 'אורים' - שמאירין את דבריהן, 'תומים' - שמשלימין את דבריהן". ופירש רש"י: "שמאירין את דבריהם - מפרשים את דבריהם". משמע, שלא הוצרכו לפרש את תשובת האורים ותומים, ואיני יודע מדוע הוצרכו כאן הנביאים לפרש לדוד את כוונת המענה. והשווה לשיטתו המחודשת של הרמב"ן, בפירושו לשמות כח ל, שהאותיות שהאירו בחושן היה הכהן הגדול מצרפן ומסדרן כהלכתן ברוח הקודש (והשווה: רמב"ם, שם). אך גם שיטה זו רחוקה מהמבואר כאן, שאדם 'חיצוני' - נביא ולא הכהן הגדול שלבש את החושן והאורים ותומים - היה צריך לבאר (ולא לצרף!) את התשובה של האורים ותומים.

121 ראה מנחות מג ע"ב: "תניא, היה רבי מאיר אומר: חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום, שנאמר: 'ועתה ישראל מה ה' אלקיך שואל מעמך', [אל תקרי 'מה' אלא 'מאה']". המוסגר אינו בדפוסים אך היה לפני ראשונים רבים. ראה, לדוגמא: רי"ף, סוף ברכות; ספר המנהיג, א, הלכות תפילה, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' כח; שבלי הלקט, ר"ס א; רא"ש, ברכות, ט כד; פירוש רבינו בחיי, דברים י יב. וראה ירושלמי, סוף ברכות: "תני בשם רבי מאיר: אין לך אחד מישראל שאינו עושה מאה מצות בכל יום: קורא את שמע ומברך לפניו ולאחריה...". שם ליתא ל'מה יי' אלהיך שואל מעמך' וודאי שליתא לדרשת 'אל תקרי'. אך יש שהיתה גוססתם: "תאני: אין לך אדם מישראל שאינו עושה מאה מצות בכל יום, שנאמר: 'ועתה ישראל מה יי' אלהיך שואל מעמך', אל תיקרי 'מה' אלא 'מאה'". ראה: מחזור ויטרי, א, סי' א, מהדורת א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ט, עמ' א, בשם 'גמרא דארץ ישראל'. ומקורו בסדר רע"ג, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשס"ה, עמ' א.

122 תמוה כיצד נשתרבו לכאן אנשי כנסת הגדולה שפעלו דורות רבים אחרי דוד! אמנם ראה פירוש מסכת

משקין לרבינו שלמה בן היתום, לדף טז ע"ב, מהדורת צ"פ חיות, ברלין תרע, עמ' 82: "כיוצא בו 'הוקם על' (שמ"ב כג א), שתיקן מאה ברכות. ורחוק הוא, והגדה שמענה. ואתה דע לך, כי אמרין במסכת מגילה (יז ע"ב): תניא, מאה ועשרים זקנים ומהם כמה נביאים תיקנו להן שמונה עשרה על הסדר וכו'. ואפשר שהיה דוד אחד מהן". נראה שהבין, ש'מאה ועשרים זקנים' תיקנו את כל מאה הברכות ולא רק את שמונה-עשרה ברכות העמידה, ומשום כך תמה על הדרשה מ'הוקם על' (בגימטריא 100), שדוד המלך תיקן (עי' במדב"ר, יח כא). והוא מיישב: 'אפשר שהיה דוד אחד מהן', מאותם 'מאה ועשרים זקנים ומהם כמה נביאים', ואין כל סתירה בין המקורות. ולדבריו נמצא, שאכן, 'מאה ועשרים זקנים', שהם אנשי כנסת הגדולה עם דוד המלך, תקנו את כל מאה הברכות, ממש כדעת מחברנו!

אמנם יתכן שכוונת מחברנו שונה: דוד תיקן שיש לומר מאה ברכות אך לא קבע את מטבע הברכות, ובאו אנשי כנסת הגדולה וקבעום. יתכן גם, שיישנה כאן השמטה וצ"ל: "...עמד ותקן מאה ברכות בכל יום, ופסקה המגפה [ושכחום, ואחר כך (חזרה המגיפה?)] מיד עמדו כל אנשי כנסת הגדולה ואמרו אותם". ועדיין לא מצאתי מקור נוסף המשתף את אנשי כנסת הגדולה בתקנת מאה ברכות, פרט לר' שלמה בן היתום (דלעיל) ולר' אליעזר ממין הכותב: "חייב אדם לברך בכל יום מאה ברכות... ואנשי כנסת הגדולה תיקנום, וחכמים קבעום לנו" (ספר יראים, סי' י); ובמהדורה אחרת של ספרו: "חייב אדם לברך מאה ברכות בכל יום... ואנשי כנסת הגדולה קבעוה" (ספר יראים [השלם], עם ביאור תועפות ראם, סי' רנה, דף קיח ע"א). ולשני הנוסחים אין כאן שכיחה לתקנת דוד!

אמנם, לכאורה קיים מקור בודד המסכים שאנשי כנסת הגדולה שבו ויסדו את תקנתו השכוחה של דוד, ממש כדברי מחברנו לפי השערתו. ראה פירוש רבינו בחיי, דברים י יב: "ואמרו, כי דוד ע"ה יסד מאה ברכות, ואחר כך שכחום, וחזרו אנשי כנסת הגדולה ויסדום". אך הנוסח כאן חשוד בשיבוש, שכן אותו מחבר כותב בחיבור אחר שלו השתלשלות שונה לתקנה, ושם אין אנשי כנסת הגדולה נמנים בה. ראה כד הקמח, ערך 'ברכה' (בתוך: כתבי רבינו בחיי, מהדורת רח"ד שעוועל, ירושלים תשל), עמ' פד: "כי משה רבינו ע"ה יסד תחלה, ואחר כך שכחום, וחזר דוד ויסדן, ואחר זמנו של דוד שכחום, וחזרו חכמי התלמוד ויסדום" (והשווה לדבריו בחיבורו 'שלחן של ארבע' [בתוך: כתבי רבינו בחיי, הנוכח], עמ' תפב). ומקורו בספר המנהיג, דיני תפילה, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשלח, עמ' כז-כט: "ודבר זה מסורת בידינו מאבותינו למשה בסיני, שיש עלינו לברך מאה ברכות בכל יום... שאחר שיסדן משה רבינו ע"ה שכחום, וחזר דוד ויסדום, לפי שהיו מתים מאה בכל יום... ושוב שכחום, וחזרו חכמי התלמוד ויסדום". ראה: א' ליפשיץ, עיונים בביאור על התורה לרבינו בחיי בן אשר, ירושלים תשסא, עמ' שצג-שצה. הראשון שכתב ש'חזרו חכמי התלמוד ויסדום' הוא רב עמרם גאון בסידורו, והועתקו דבריו בספרות דבי רש"י, חיבורים שבעל 'ספר המנהיג' היה מצוי בהם. ראה סדר רע"ג, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשסה, עמ' א: "ודוד מלך ישראל... עמד ותקן מאה ברכות. ונראה הדבר, שנשתכחו ובאו תנאים ואמוראים וסדרום"; וכך בספרות דבי רש"י (ראה: מחזור ויטרי [גולדשמידט], א, סי' א, עמ' א [=סידור רש"י, ר"ס א]; ספר הפרדס, 'פירוש התפילות לרבינו שלמה זק"ל', קושטאנדינה תקסב, דף נו רע"ב; שבלי הלקט, סי' א, ועוד). יש, אפוא, לחשוד, בשיבוש הנוסח 'חזרו אנשי כנסת הגדולה ויסדום' שבפירוש התורה לרבינו בחיי, ולפיכך דברי מחברנו – גם אחרי השערתו – מחודשים!